

**ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ԴԻՒԱՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ
ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԱԶԳԱԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ԷԹՆԻԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԻ
ՀԱՐՑԵՐԸ 1878-82ԻՆ, ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ
ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐԻ ԵՆԹԱԽՈՐՔՈՒՄ¹**

ՌՈԲԵՐՏ ԹԱԹՈՅԵԱՆ

r.tatoyan@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

Մենք Բրիտանիան՝ որպես Արեւելեան եւ դրան յարակից հայկական հարցերում վճռական դերակատարութիւն ունեցող մեծ տէրութիւններից մէկը, Հայկական Հարցի արծարծման գրեթէ բոլոր հիմնական հանգրուաններում կարեւորել եւ շարունակական հետաքրքրութիւն է ցուցաբերել Արեւմտեան Հայաստանի² ժողովրդագրութեան հարցերին: Օսմանեան կայսրութեան արեւելեան նահանգներում իր հիւպատոսներին նա յանձնարարել է մանրամասնօրէն ուսումնասիրել երկրի տեղագրութիւնն ու աշխարհագրութիւնը, բնակչութեան թուակազմը, սովորոյթներն ու տրամադրութիւնները:

Սոյն հետազոտութեան շրջանակներում կը ներկայացնենք եւ կը վերլուծենք բրիտանական դիւանագիտութեան անդրադարձը արեւմտահայութեան թուաքանակի, Արեւմտեան Հայաստանի բնակչութեան էթնիկական կազմի հարցերին՝ կենտրոնանալով Հայկական Հարցի արծարծման առաջին հանգրուանի վրայ, որը ժամանակագրական առումով ընդգրկում է Բեռլինի պայմանագրի³ ստորագրումից անմիջապէս յետոյ ընկած ժամա-

¹ Ուսումնասիրութիւնն արուել է «Կողբ» հիմնադրամի (<https://koghb.org/>) առաջարկով՝ «Հայ-բրիտանական համաժողով» ծրագրի շրջանակներում:

² Հայկական Հարցի շուրջ 1878-1914ի գործընթացների առումով, Արեւմտեան Հայաստան անուանման տակ ընդունուած է հասկանալ Հայկական Լեռնաշխարհի՝ Օսմանեան կայսրութեան տիրապետութեան տակ գտնուող հատուածը, որն ըստ օսմանեան վարչական բաժանման ընդգրկուած էր այսպէս կոչուած «վեց նահանգների»՝ Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Խարբերդի, Դիարբեքիի եւ Սեբաստիայի վիլայէթների կազմում:

³ 1878 Յուլիսի 13ին ստորագրուած Բեռլինի պայմանագրի 61րդ յօդուածի համաձայն՝ օսմանեան իշխանութիւնները պարտաւորուեցին «*առանց յետագայ յայտադրման իրագործել հայաբնակ մարզերում տեղական կարիքներից յարուցուած բարեկատուներն ու բարենորոգումները*» (Հայաստանը միջազգային դիւանագիտութեան եւ սովետական արտաքին քաղաքականութեան փաստաթղթերում (1828-1923), կազմ.՝ Զ. Ս. Կիրակոսեան, Ռ. Գ. Սահակեան, խմբ.՝ Զ. Ս. Կիրակոսեան, «Հայաստան» հրատ., Երեւան, 1972, էջ 128): Պայմանագրում Արեւմտեան Հայաստանի տարածքի՝ «հայաբնակ մարզեր» ձեւակերպումից ելնելով՝ արեւ-

նակաշրջանը (1878-82), երբ Բրիտանիայի արտաքին գերատեսչությունը Հայկական Հարցում ստանձնել էր յատկապես մեծ, շատ առումներով նոյնիսկ առանցքային դեր:

ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ԴԻՊԼՈՄԱԿԵՏՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ ԱՐԵՎՄՏԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՆԱԽՔԱՆ 1878Ը

Օսմանեան կայսրութեան արեւելեան նահանգները Բրիտանիայի արտաքին քաղաքականութեան ուշադրութեան ոլորտում յայտնուեցին յատկապէս 1853-56ին, Ղրիմի պատերազմից յետոյ: Բրիտանական դիւանագիտութիւնը առաջին հերթին կարելոյրում էր Արեւմտեան Հայաստանի տարածքի՝ որպէս Միջին Արեւելք-Կենտրոնական Ասիա տարածքում եւ դրան մաս կազմող Օսմանեան կայսրութիւնում Բրիտանիայի հիմնական մրցակից՝ Ռուսաստանի սահմանակից ռազմավարական երկրամաս:

Յատկապէս 1860-70ականներին Բրիտանիան Օսմանեան կայսրութիւնը դիտարկում էր որպէս դէպի հարաւ՝ Հնդկական ովկիանոս Ռուսաստանի ծաւալապաշտական նկրտումների դէմ պատուարներից մէկը եւ, դրանից ելնելով, Օսմանեան կայսրութիւնում բրիտանացի դիւանագիտական ներկայացուցիչները շեշտում էին Հայաստանի ռազմավարական կարելոյրութիւնը՝ անդելով, որ ոչ մի պարագայում չպէտք է թոյլ տալ, որ այն ամբողջապէս անցնի ռուսների ձեռքը: Ենթադրում էր, որ Հայաստանի եւ քրդական լեռների վրայ իշխանութիւն ունենալով՝ Ռուսաստանը կը կարողանայ սպառնալ Պարսից ծոցին, Հնդկաստանին եւ Ափրիկէում՝ բրիտանական տիրոյթներին⁴:

Պոլսում Բրիտանիայի դեսպանից բացի, այդ երկրի մերձարեւելեան քաղաքականութիւնը իրականացնում էին նաեւ Օսմանեան կայսրութեան նահանգներում գործող հիւպատոսները: Այս պաշտօններում, որպէս կանոն, նշանակում էին գործունեայ եւ կարող գործիչներ, որոնք շատ դէպքերում ձեռք էին բերում զգալի հեղինակութիւն եւ ազդեցութիւն⁵:

Արեւմտեան Հայաստանի տարածքում Բրիտանիայի առաջին կանոնաւոր գործող հիւպատոսական ծառայութիւնը հիմնում է 1836ին Էրզրումում (հիւպատոս՝ Զէյմա Բռանթ)⁶: 1852ին բրիտանական հիւպատոսութիւն է

մտահայութեան թաքաւանակի, Արեւմտեան Հայաստանի բնակչութեան էթնիկ կազմի հարցերն ածանցուեցին Հայկական Հարցին՝ դառնալով դրա բաղադրիչը:

⁴ Akaby Nassibian, *Britain and the Armenian Question, 1915-1923*, St. Martin's Press, New York, 1984, էջ 5:

⁵ Ա. Զ. Կիրակոսեան, *Բրիտանական դիւանագիտութիւնը եւ արեւմտահայութեան խնդիրը*, Երեւան, 1999, էջ 28:

⁶ Տէ'ւ' Ahmet Dönmez, "The Role of James Brant in the Process of Structural Changes in British Consulates," *Adalya, the Annual of Koç University Suna & İnan Kiraç Research Center for Mediterranean Civilizations*, Istanbul, 22:2019, էջ 371:

բացում Դիարբեքիրում⁷: 1860ականներին Էրզրումի եւ Դիարբեքիրի հիւպատոսութիւնները միառժամանակ միաւորում են՝ գործելով «Քուրդիստանի հիւպատոսութիւն» անուան տակ (հիւպատոս՝ Ջոն Թէյլըր)⁸:

Հիւպատոսները պարբերաբար ճանապարհորդում էին Արեւմտեան Հայաստանի տարածքով՝ այդ ընթացքում հաւաքուած տուեալները ներկայացնելով արտգործնախարարութիւն ուղարկուող զեկուցագրերում, ինչպէս նաեւ բրիտանական գիտական պարբերականներում:

Արեւմտեան Հայաստանի նորաստեղծ հիւպատոսութիւններից ստացուող զեկուցագրերում հենց սկզբից կարելի տեղ էր յատկացուած տարածքի ազգաբնակչութեան վիճակագրութեանը: Այսպէս, Էրզրումում Բրիտանիայի հիւպատոս Ռոբըրտ Դելիէլը⁹ 1865 Մարտին ներկայացնում է Էրզրումի կամ «Էրմենիստանի»¹⁰ նահանգի բնակչութեան թուաքանակի մասին մանրամասն տուեալներ՝ ըստ առանձին վարչատարածքային ենթամիաւորների (սանջակ/գաւառ), կազա/գաւառակ եւ նահիէ/գիւղախումբ): Համաձայն հիւպատոսի տուեալների՝ նահանգում ապրում էր 1,200,814 մարդ, որից 791,746ը իսլամ էին, իսկ 409,068ը կամ ընդհանուր բնակչութեան մօտ 32%ը՝ քրիստոնեայ (այդ ժամանակ նահանգի կազմի մէջ էին

⁷ David Wilson, “List of British Consular Officials in the Ottoman Empire and its Former Territories from the Sixteenth Century to about 1860,” The Levantine Heritage Foundation, July 2011, էջ 19,

[http://www.levantineheritage.com/pdf/List_of_British_Consular_Officials_Turkey\(1581-1860\)-D_Wilson.pdf](http://www.levantineheritage.com/pdf/List_of_British_Consular_Officials_Turkey(1581-1860)-D_Wilson.pdf), մատչում՝ 27 Յունիս 2022:

⁸ Նոյն: Դիւանագիտական պաշտօններ զբաղեցնելը Թէյլըրը համատեղել է հնագիտական աշխատանքների հետ՝ ինչպէս տարբեր հնագիտական արշաւախմբերի կազմում, այնպէս էլ ինքնուրոյն իրականացնելով Միջագետքում շումերական եւ ասորեստանեան տարբեր հնավայրերի պեղումներ (https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG63058, մատչում՝ 08 Հոկտեմբեր 2022):

⁹ Պաշտօնավարել է 1859-65ին:

¹⁰ Էրզրումի նահանգի համար «Էրմենիստան»-Հայաստան անուանումը օսմանեան պաշտօնական գրագրութիւնում օգտագործում էր մինչեւ 1860ականների կէսերը (Herve Georgelin, “Perception of the Other's Ill-Fate: What Greek Orthodox Refugees from the Ottoman Empire Reported about the Destruction of Ottoman Armenians,” in *Late Ottoman Genocides: The Dissolution of the Ottoman Empire and Young Turkish Population and Extermination Policies*, edited by Dominik J. Schaller, Jürgen Zimmerer, Routledge, New York, 2009, էջ 54): Օսմանեան կայսրութիւնում բրիտանացի դիւանագէտները, հետեւելով ընդունուած կարգի, մինչեւ 1878ին Հայկական Հարցի միջազգային դիւանագիտութեան օրակարգ մտնելը Արեւմտեան Հայաստանի հիւսիսային շրջանների համար նոյնպէս օգտագործել են Հայաստան - Արմենիա (Armenia) անուանումները:

մտնում, բացի Էրզրումից, նաեւ ապագայ Բիթլիսի եւ Վանի նահանգներից որոշ տարածքներ)¹¹:

1860ականների երկրորդ կեսին Արեւմտեան Հայաստանի շրջաններով պարբերաբար ճանապարհորդել է «Քուրդիստանի» հիպատոս Թէյլլըր: Արտգործնախարար կոմս Քլարենդոնին 1869 Մարտի 18ին հասցեագրած ընդարձակ տեղեկագիրը, որում ամփոփուած են նրա 1868-69ի ճանապարհորդութեան արդիւնքները, Արեւմտեան Հայաստանի բնակչութեան թաւաքանակի վերաբերեալ վիճակագրական առատ նիւթ է պարունակում: Ինչպէս հաղորդում է բրիտանացի հիպատոսը, ռուս-թուրքական սահմանի եւ Եփրատ գետի միջեւ ողջ երկայնքով ձգուող հարուստ հարթավայրերում, բացառութեամբ Դերսիմի¹², բնակչութեան մեծ մասը հայ էր. «Այդ ընդարձակ տարածութեան վրայ հայերը իւրացրել են ամբողջ գիւղատնտեսութիւնը եւ առեւտրը, իսկ քաղաքներում նրանց ձեռքերում է գտնուում դրամագլխի եւ առեւտրի երեք քառորդը»¹³:

Թէյլլըր վիճակագրական տուեալներ է հաղորդում Արեւմտեան Հայաստանի տարածքի գրեթէ իւրաքանչիւր մանր վարչատարածքային ենթամիւտորից: Այդ վիճակագրութիւնների կարեւոր եւ արժէքաւոր առանձնայատկութիւններից է այն, որ իսլամ բնակչութիւնը բաշխուած է ըստ էթնիկ խմբերի. առանձին տրուած են քրդերի, թուրքերի, ղզլբաշների, արաբների եւ չերքէզների¹⁴ թաւաքանակի տուեալներ: Ըստ Թէյլլրի հաշուարկի՝ հիպատոսութեան տարածքի (Էրզրում-Վան-Բիթլիս-Դիարբեքիր-Խարբերդ) ընդհանուր բնակչութեան թիւը 2,314,200 էր, որից թուրքեր՝ 442,500, քրդեր՝ 848,000, քրիստոնեաներ՝ 649,000, ղզլբաշներ՝ 200,500 եւն.: Այսինքն, քրիստոնեայ բնակչութիւնը ընդհանուր բնակչութեան մօտ 28% էր:

¹¹ Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls, Printed by Harrison and Sons, London, 1865, էջ 453-55. նաեւ՝ *Турецкая имперія (Изъ военно-статистическаго сборника на 1868 г.)*, подъ ред. Н.Н. Обручева [Թուրքական կայսրութիւն (1868ի ռազմական-վիճակագրական ժողովածոյից), Ն. Ն. Օբրուչեւի խմբագրութեամբ], Սանկտ-Պետերբուրգ, Военная тип. Гл. Штаба [Գլխաւոր շտաբի զինուորական տպարան], 1868, էջ 207-10:

¹² Դերսիմը գտնուել է Թէյլլրի յատուկ հետաքրքրութեան կենտրոնում: Այդ երկրամասին անդրադարձ կայ դեռեւս 1866ի ճանապարհորդութեան օրամատեանում (J. G. Taylor, "Journal of a Tour in Armenia, Kurdistan, and Upper Mesopotamia, with Notes of Researches in the Dersim Daghs, in 1866," *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 38:1868, էջ 281-361):

¹³ *British Documents on Ottoman Armenians, volume I (1856-1880)*, edited by Bilal N. Şimşir, Türk Tarih kurumu, Ankara, 1982, էջ 66:

¹⁴ Չերքէզները զանգուածաբար Արեւմտեան Հայաստան եւ Օսմանեան կայսրութեան այլ տարածքներ են տեղափոխուել 1817-64ին՝ Կովկասեան պատերազմի հետեանքով, Ռուսաստանի կողմից Կովկասը նուաճելուց յետոյ:

Մեկնաբանելով այս թուերը՝ Թէյլորը նշում է հետեւեալը. «Այսպիսով կարելի է տեսնել, որ էրզրումի վիլայէթում քրիստոնեաները [թուով] գերազանցում են քրդերին, վերջիններս էլ՝ թուրքերին: Քրդերն իրենց թուով առաջ են անցնում թուրքերից նաեւ Դիարբեքիի վիլայէթում: Այս էթնիկ խմբերից իւրաքանչիւրը ենթակայ է բազմաթիւ ենթաբաժանումների, ինչն արդիւնք է հարաւային նահանգներից ներգաղթի, տարբեր ծագման, դաւանանքի եւ զբաղմունքի, ինչը դրոշմել է նրանց տարբեր ազգութիւններին յատուկ ակնյայտ առանձնայատկութիւններով, թէեւ նրանք ենթակայ են մէկ կառավարութեանը եւ դարեր շարունակ ապրում են նոյն երկրում»¹⁵:

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՌԻՍՈՒՄԼԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԲԵՌԼԻՆԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ԿՆՔՈՒՄԻՑ ՅԵՏՈՅ՝ ԲԵՆՋԱՄԻՆ ԴԻԶՐԱՅԷԼԻԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ (1878-1880 ԳԱՐՈՒՆ)

1877-78՝ ռուս-թուրքական պատերազմում Օսմանեան կայսրութեան պարտութիւնից յետոյ, պատերազմի արդիւնքների վերանայման ուղղութեամբ բրիտանական դիւանագիտութեան ջանքերի ընդհանուր յաջողութեամբ պայմանաւորուած՝ Բրիտանիայի ազդեցութիւնը Օսմանեան կայսրութեան նկատմամբ առժամանակ էապէս աճում է¹⁶: Բրիտանիայի վարչապետ Բենջամին Դիզրայէլիի պահպանողական կառավարութեան (1874 Փետրուար–1880 Ապրիլ) արտաքին քաղաքականութեան հիմնական նպատակներից մէկն է դառնում այդ ազդեցութեան է՛լ աւելի ամրապնդելն ու ընդարձակելը, յատկապէս Օսմանեան կայսրութեան՝ Ռուսաստանին սահմանակից վիլայէթներում: Դիզրայէլիի կառավարութիւնը Բեռլինի պայմանագրի 61րդ յօդուածով նախատեսուած հայկական բարեփոխումները դիտարկում էր Օսմանեան կայսրութեան արդիականացման եւ դրա միջոցով Ռուսաստանի ծաւալապաշտական նկրտումները զսպելու ենթախորքում, ուստի այդ հարցում սկսում է վարել նախաձեռնող քաղաքականութիւն: Բրիտանիան դրա համար տիրապետում էր բաւարար դիւանագիտական լծակների, քանի որ 1878 Յունիսի 4ին իր եւ Օսմանեան կայսրութեան միջեւ ստորագրուած Կիպրոսի համաձայնագրով նա հնարաւորութիւն էր ստացել, շրջանցելով միւս մեծ տէրութիւնները, Արեւմտեան Հայաստանում բարենորոգումների հարցով ուղղակի ճնշում գործադրել օսմանեան կառավարութեան վրայ¹⁷:

¹⁵ *British Documents on Ottoman Armenians, volume I*, էջ 61:

¹⁶ Նշուածը քաջ գիտակցում էին հենց իրենք՝ բրիտանական կառավարութեան անդամները (Բրիտանիայի արտգործնախարար Սոլզբերիի 1878 Սեպտեմբերի 18ով թուագրուած նամակը Պոլսում բրիտանական դեսպան Հենրի Լայարդին (Lady Gwendolen Cecil, *Life of Robert, Marquis of Salisbury*, vol. II. 1868-1880, Hodder and Stoughton, London, 1921, էջ 315):

¹⁷ Կիպրոսի պայմանագրով Մեծ Բրիտանիան պարտաւորում էր զէնքի ուժով պաշտպանել Օսմանեան կայսրութեան ասիական տիրոյթները Ռուսաստանի ո-

Նշում՝ քաղաքականության իրականացման տրամաբանությունը նախ պահանջում էր ընդարձակել Արեւմտեան Հայաստանում եւ Փոքր Ասիայում բրիտանական ռազմադիւանագիտական ներկայութիւնը: Ուստի՝ Դիզրայէլի կառավարութիւնում Բրիտանիայի արտգործնախարար (1878 Ապրիլ-1880 Ապրիլ) Ռոբըրտ Սոլզբըրիի նախաձեռնութեամբ 1878ի վերջերին-1879ի սկզբներին Օսմանեան կայսրութեան ասիական նահանգներում բրիտանական հիւպատոսական ցանցը էապէս ընդլայնում է: Ստեղծում են երկու՝ «Քուրդիստանի» եւ «Անատոլիայի» գլխաւոր հիւպատոսութիւնների պաշտօններ, ինչպէս նաեւ դրանց ենթակայ վեց փոխհիւպատոսութիւններ, ընդհանուրը՝ ութ հիւպատոսական եւ փոխհիւպատոսական ծառայութիւններ:

«Քուրդիստանի» գլխաւոր հիւպատոսութեան պատասխանատուութեան տարածքն ընդգրկում էր Արեւմտեան Հայաստանի Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքիի եւ Խարբերդի վիլայէթները: «Անատոլիայի» գլխաւոր հիւպատոսութեան շրջանում ներառուած էին Արեւմտեան Հայաստանի Սեբաստիայի նահանգը եւ Փոքր Ասիայի բոլոր նահանգները:

Հիւպատոսական եւ փոխհիւպատոսական պաշտօններում նշանակւում են սպայական կոչում ունեցող զինուորականներ: «Քուրդիստանի» գլխաւոր հիւպատոս է նշանակւում հազարապետ Հենրի Թրոտէրը (նստավայրը՝ Դիարբեքի), որը վայելում էր բրիտանական կառավարութեան վստահութիւնը նաեւ որպէս վիճակագիր¹⁸: Թրոտէրի ենթակայութեամբ գործում էին երկու փոխհիւպատոսներ՝ հրամանատար Էմիլիու Քլէյթընը (նստավայրը՝ Վան) եւ հրամանատար Ուիլիըմ Էլըրէթը (նստավայրը՝ Էրզրում):

Փոքր Ասիայում Բրիտանիայի գլխաւոր հիւպատոսի պաշտօնը ստանձնում է գնդապետ Չարլզ Ուիլսընը (նստավայրը՝ Սեբաստիա): Նրա ենթա-

տնձգութիւններից, իսկ օսմանեան կառավարութիւնն ի պատասխան «խոստանում էր» մտցնել այդ շրջաններում անհրաժեշտ բարենորոգումներ, որոնք «*պիտի մանրամասնաբար որոշուեն երկու պետութիւնների միջեւ, եւ որոնք նպատակ ունեն Դուան քրիստոնեայ եւ այլ հպատակների բարոօք կառավարումը եւ պաշտպանութիւնը խնդրոյ առարկայ եղած երկրներում*» (“the Sultan promises to England to introduce necessary reforms, to be agreed upon later between the two Powers, into the Government and for the protection of the Christian and other subjects of the Porte in those territories.”) (Լէօ, *Հայոց հարցի վաւերագրերը*, տպ. Ն. Աղանեանց, Թիֆլիս, 1915, էջ 104. անգլերէն բնագիրը տե՛ս՝ *Handbooks Prepared Under the Direction of the Historical Section of the Foreign Office, no. 65. Cyprus*, H. M. Stationery Office, London, 1920, էջ 67): Օսմանեան կայսրութեան պահպանութեան պարտաւորութեան կատարման համար հարկաւոր եղած միջոցների ապահովման նպատակով Բրիտանիայի ուղղակի կառավարման տակ էր անցնում Կիպրոս կղզին, ինչից եւ համաձայնագիրը ստացել է իր անունը:

¹⁸ K. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press, Wisconsin, 1985, էջ 52:

կայության էին գործում հրամանատար Հ. Կուպրը (յետագայում նրան փոխարինել է տեղակալ Ֆ. Բենէթը, նստավայրը՝ Կեսարիա), հրամանատար Զ. Սոփուրթը (նստավայրը՝ Գոնիա), տեղակալ Հ. Չերմսայդը (նստավայրը՝ Այդին), տեղակալ Հ. Քիչընը (յետագայում նրան փոխարինել է հազարապետ Զ. Պիքթոն-Վարլոուն, նստավայրը՝ Կաստամունի)¹⁹:

Նորանշանակ հիւպատոսներին եւ փոխհիւպատոսներին յանձնարարում է մանրամասն ուսումնասիրել իրենց պատասխանատուության գոտու շրջանների վարչական կացութիւնը, տեղեկագրել զեղումներն ու անկարգութիւնները եւ այդ մասին յայտնել թէ՛ արտգործնախարարութեանը եւ թէ՛ Պոլսում Բրիտանիայի դեսպան Հենրի Լայարդին²⁰ (պաշտօնավարել է 1877-80 Մայիս)՝ օսմանեան կառավարութեանը համապատասխան դիմումներ եւ միջնորդութիւններ ներկայացնելու համար²¹: Բարեփոխումների հարցի հետապնդման առումով ի սկզբանէ նաեւ մեծ տեղ է յատկացում Արեւմտեան Հայաստանի ժողովրդագրական պատկերի՝ երկրի տեղագրութեան ու աշխարհագրութեան, ազգաբնակչութեան թուակազմի, սովորոյթների եւ տրամադրութիւնների ուսումնասիրութեանը: Տեղի բնակչութեան վիճակագրական տուեալները կենտրոնացնելու եւ վերլուծելու գործը ի պաշտօնէ ստանձնում են Թրոտըրը եւ Ուիլսընը:

Բրիտանացի հիւպատոսներն ու փոխհիւպատոսները նշանակումից գրեթէ անմիջապէս ետք սկսում են Օսմանեան կայսրութեան արեւելեան հայաբնակ նահանգների բնակչութեան թուաքանակը վիճակագրել: Առաջին իսկ տուեալների ստացումից յետոյ նրանք սկսում են արձանագրել, որ օսմանեան պաշտօնական վիճակագրութիւնը չի արտացոլում Արեւմտեան Հայաստանի ժողովրդագրական առարկայական պատկերը. հայերը ու այլ քրիստոնեայ էթնիկ խմբերը թերհաշուառուած են: 1879 Յուլիսի 15ի զեկուցագրում Թրոտըրը, ներկայացնելով Էրզրումի եւ Վանի վիլայէթների օսմանեան վիճակագրական տուեալները, դրոնց համաձայն Էրզրումի արական սեռի իսլամ բնակչութեան թիւը՝ 197,768 եւ քրիստոնեաներինը 55,043 շունչ էր, իսկ Վանի գաւառում համապատասխանաբար՝ 126,208 եւ 97,555, նշում է հետեւեալը. «Թուրքական տուեալների մասով ես լաւ հիմքեր ունեմ

¹⁹ Sir Charles Moore Watson, *The Life of Major-General Sir Charles William Wilson*, John Murray, London, 1909, էջ 108. նաեւ՝ A. O. Sarkissian, *History of the Armenian Question to 1885*, University of Illinois press, Urbana, Illinois, 1938, էջ 98:

²⁰ Լայարդը նաեւ յայտնի է որպէս հնագէտ. նա պեղել է Ասորեստանի մայրաքաղաք Նինուէն:

²¹ Լէօ, *Թիւրքահայ յեղափոխութեան գաղափարաբանութիւնը*, հղր. Ա., տպ. Պահրի եղբայր, Փարիզ, 1934, էջ 107: Բրիտանացի նորանշանակ հիւպատոսների ու փոխհիւպատոսների պարտականութիւնների մաս էր կազմում նաեւ սահմանին ուսական գործունէութեանը հետեւելը (G. R. Berridge, *British Diplomacy in Turkey, 1583 to the Present. A Study in the Evolution of the Resident Embassy*, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2009, էջ 89):

ենթադրելու, որ 40%-ով քրիստոնեաների թուի անվազումը կարող է տալ ցուցանիշ, որը մօտ կը լինի իրականությանը»²²:

Քլայթընին հասցեագրուած 1879 Յուլիսի 24ի նամակում Թրոտըրը կարեւորում է տեղի բնակչութեան՝ քոչուր ու նստակեաց քրդերի եւ հայերի թուաքանակի վերաբերեալ ճշգրիտ վիճակագրական տուեալների հաւաքման խնդիրը: Նրա կարծիքով թուրքական կառավարութեան տուեալները շատ թերի էին եւ հաւատ չէին ներշնչում: Որպէս օրինակ նա նշում է, որ, ըստ օսմանեան պաշտօնական տուեալների՝ Մուշի գաւառի արական սեռի հայերի թիւը 48,000 էր, իսկ համաձայն տեղի հայ հոգեւորականութեան՝ 120,000²³: Արտգործնախարար Սուլթըրիին հասցեագրուած 1879 Օգոստոսի 8ի զեկուցագրում Թրոտըրը ներկայացնում է Էրզրումի վիլայէթի ժողովրդագրական պատկերը՝ ըստ հայկական տուեալների. նահանգում կար 195,500 քրիստոնեայ, 185,000 թուրք եւ 112,500 նստակեաց ու քոչուր քուրդ ազգաբնակչութիւն²⁴:

ԲՐԻՏԱՆԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՐԵՒՍՏԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՌԻՍՈՒՄԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՈՒԻԼԻԸՄ ԳԼԱԴՍՏՈՆԻ՝ ՎԱՐՉԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

1880ի գարնանը Բրիտանիայում կայացած խորհրդարանական ընտրութիւններով իշխանութիւնն անցնում է ազատական կուսակցութեանը՝ Ուիլիըմ Գլադստոնի գլխաւորութեամբ (1880 Ապրիլ-1885 Յունիս): Նոր կառավարութիւնը որոշ չափով վերանայում է հայկական բարեփոխումների հետապնդման ուղղութեամբ բրիտանական քաղաքականութիւնը: Եթէ Դիզրայէլին եւ Սուլթըրին կարելոյում էին բարեփոխումների հարցում օսմանեան կառավարութեան հետ ուղղակի-երկկողմ հաղորդակցութիւնն ու շփումները (իդէպ, այդ հաղորդակցութեան արդիւնքները առաւել քան համեստ էին՝ օսմանեան կառավարութիւնը խուսանատումների եւ ձգձգումների միջոցով հետետողականօրէն հրաժարում էր տեղերում վիճակը բարելաւելու ուղղութեամբ բրիտանական միջնորդութեամբ գործուն լիազօրութիւններով օժտուած եւրոպացի պաշտօնեաների նշանակումներին եւ այլ բարեփոխումների իրականացումից՝ երկիւղ կրելով, որ բարեփոխումները յանգեցնելու են Արեւմտեան Հայաստանում եւ Փոքր Ասիայում բրիտանական փաստացի հովանաւորութեան հաստատմանը²⁵), ապա Գլա-

²² *British Documents on Ottoman Armenians, vol. I*, էջ 484:

²³ Կիրակոսեան, *Բրիտանական դիւանագիտութիւնը*, էջ 137:

²⁴ *British Documents on Ottoman Armenians, vol. I*, էջ 517:

²⁵ Dwight E. Lee, *Great Britain and the Cyprus Convention Policy of 1878*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1934, էջ 159-60: Արեւմտեան Հայաստանում եւ Փոքր Ասիայում բարեփոխումների իրականացման ուղղութեամբ Դիզրայէլի կառավարութեան ջանքերի ձախողման մասին մանրամասն տե՛ս նաեւ՝

դատոնը փորձում է շեշտը դնել Բեռլինի պայմանագրի երաշխատոր բոլոր մեծ տէրութիւնների միասնական գործողութիւնների իրականացման վրայ²⁶: Դրան համաձայն՝ 1880 Մայիսին Պոլսում Բրիտանիայի դեսպան Լայարդին փոխարինած Ջորջ Գոշէնին յանձնարարում է ուժեղացնել ճնշումները օսմանեան կառավարութեան վրայ՝ «պարզորոշ կերպով փոխանցելով սուլթանին եւ [Բարձր] Դռանը, որ Թուրքական կայսրութեան պահպանման միակ յոյսը նրա վարչակազմի՝ ինչպէս մայրաքաղաքում, այնպէս էլ նահանգներում հիմնովին եւ մանրագնին բարեփոխուելն է»²⁷:

Բրիտանիայի նախաձեռնութեամբ 1880 Յունիսի 11ին մեծ տէրութիւնները նոյնաբովանդակ յուշագիր են ուղարկում օսմանեան կառավարութեանը՝ Բեռլինի պայմանագրով ստանձնած բոլոր պարտաւորութիւնները կատարելու պահանջով: Յուշագրի երրորդ կէտը վերաբերում էր Արեւմտեան Հայաստանում բարեփոխումներին: Մեծ տէրութիւնները օսմանեան իշխանութիւններից պահանջում էին լիարժէք եւ անյապաղ կատարել Բեռլինի պայմանագրի 61րդ յօդուածը՝ զուգահեռաբար ներկայացնելով այն քայլերը, որոնք այդ ուղղութեամբ ձեռնարկուել են²⁸:

Նոյն թուականի Յուլիսի 5ին Օսմանեան կայսրութեան արտաքին գործերի նախարար Աբեդին փաշան, դեսպանների համատեղ յուշագրին ի

W. N. Medlicott, *Congress of Berlin and After*, Frank Cass & Co., London, 1963, 2nd edition, էջ 290-346, 383:

²⁶ Գլադստոնն ու նրա կառավարութեան անդամները 1878ի Կիպրոսի պայմանագիրը բնութագրում էին որպէս «խելացնոր դաշնադրութիւն» (“insane covenant”), որը Բրիտանիային ոչ ուղղակի կերպով պատասխանատու է դարձնում Հայաստանում թուրքական տիրապետութեան բնոյթի համար եւ ստիպում ստանձնել ինչպէս Ռուսաստանի դէմ, այնպէս էլ յօգուտ Հայաստանի այնպիսի պարտաւորութիւններ, որոնք նա ի վիճակի չէ կատարելու (Gertrude M. Tuckwell, *The Life of the Rt. Hon. Sir Charles W. Dilke*, vol. I, John Murray, Albemarle Street, London, 1917, էջ 327): Դրանից ելնելով՝ Գլադստոնի կառավարութեան նպատակն է դառնում Բեռլինի պայմանագրի կէտերից շատերի կատարմանը դիմադրող օսմանեան կառավարութեան վրայ ճնշում գործադրելու ուղղութեամբ բոլոր մեծ տէրութիւնների համատեղ գործողութիւնները՝ այսպէս կոչուած «Եւրոպական կոնցերտը» վերակենդանացնելու հիմքեր ստեղծելը (W. N. Medlicott, “The Gladstone Government and the Cyprus Convention, 1880-85,” *The Journal of Modern History*, 2(12):1940, էջ 187):

²⁷ Thomas J. Spinner, *George Joachim Goschen: The Transformation of a Victorian Liberal*, Cambridge University Press, New York, 1973, էջ 68:

²⁸ Յուշագրի՝ Հայկական Հարցին վերաբերող հատուածը տե՛ս՝ Մ. Գ. Ролень-Жекмень, «Армения, армяне и трактаты», *Положение армян в Турции до вмешательства державъ въ 1895 году* [Մ. Գ. Ռոլէն-ժեկմէն, «Հայաստանը, հայերը եւ պայմանագրերը», *Հայերի վիճակը Թուրքիայում նախքան տէրութիւնների միջամտութիւնը 1895ին*], Մոսկուա, типографія «Разсвѣтъ» [«Լուսաբաց» տպարան], 1896, էջ 91-2:

պատասխան, յայտարարում է, որ օսմանեան կառավարութիւնը մտադիր չէ բարեփոխումներ իրագործել յատկապէս հայ բնակչութեան համար, քանի որ հայերն Արեւմտեան Հայաստանի տարածքում փոքրամասնութիւն են. «Վանի, Դիարբեքիի, Բիթլիսի, Էրզրումի, Սեբաստիայի նահանգներում հայ բնակչութեան մարդահամարը տուել է հետեւեալ արդիւնքները. հայերի թիւը կազմում է 17%, ոչ-իսլամ այլ համայնքներինը՝ 4%, իսկ իսլամները կազմում են բնակչութեան 79%ը»՝ նշում էր Աբեղին փաշայի պատասխանում²⁹:

Աբեղին փաշայի Յուլիսի 5ի պատասխան գրութիւնը Գոշէնը ուղարկում է Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարար լորդ Զորջ Գրենվիլին³⁰ հետեւեալ մեկնաբանութեամբ. «Այս կապակցութեամբ հայաբնակ նահանգների բնակչութեան վիճակագրութիւնը չափազանց մեծ կարեւորութիւն է ձեռք բերում: Բարձր Դուռն իր պատասխանում կառչած է թուերի, որոնք կարելի է համարել զարմանք յարուցող»³¹:

Իր հերթին, լորդ Գրենվիլը Աբեղին փաշայի յուշագիրը ուղարկում է Արեւմտեան Հայաստանում եւ Փոքր Ասիայում բրիտանական հիպատոսական ցանցի ներկայացուցիչներին՝ խնդրելով կարծիք յայտնել դրանում ներկայացուած տուեալների արժանահաւատութեան մասին³²: Բրիտանացի դիւանագէտները միանշանակ մերժում են արեւմտահայութեան թուաքանակի հարցում օսմանեան կառավարութեան վիճակագրութեան հաւաստիութիւնը: Այսպէս, Չերմսայդը՝ Գոշէնին հասցեագրած 1880 Օգոստոսի 9ի նամակում նշում է, որ օսմանեան պաշտօնական վիճակագրութիւնը «ամենաանորոշն է ու անբաւարարը, ինչպէս եւ այն ամէնը, ինչ թուրքական կառավարութեան տնօրինութեան տակ է գտնուում»³³: Թրոտըրը, վերլուծելով 1880ին թուրքական կառավարութիւնից ստացած Արեւմտեան Հայաստանի վիլայէթների բնակչութեան վիճակագրական աղիւսակները, համարում է, որ Դիարբեքիի եւ Խարբերդի («յատկապէս Խարբերդի» - ընդգծում է հիպատոսը) քրիստոնեայ տարրը զգալիօրէն թերի է հաշուած³⁴: Նա օսմանեան վիճակագրութեան թերութիւններից առանձնացնում է նաեւ այն, որ դրանում բոլոր իսլամ ազգերը ներկայացուած են որպէս մէկ ընդհանրութիւն եւ որեւէ փորձ արուած չէ բաժանելու նրանց ըստ ազգութիւննե-

²⁹ Նոյն, էջ 94: Աբեղին փաշայի ամբողջ նամակի հայերէն թարգմանութիւնը տե՛ս՝ Լէօ, *Հայոց հարցի վաւերագրերը*, էջ 165-72:

³⁰ Պաշտօնավարել է 1880 Ապրիլի 28ից 1885 Յունիսի 24ը:

³¹ *British Documents on Ottoman Armenians, volume II (1880-1890)*, edited by Bilal N. Şimşir, Türk Tarih kurumu, Ankara, 1989, էջ 80:

³² Ролень-Жекмень, էջ 95:

³³ Karpāt, էջ 53:

³⁴ *British Documents on Ottoman Armenians, vol. II*, էջ 128:

րի (թուրքեր, քրդեր, զազաներ, ղզլբաշներ են.): «Թուրքական պաշտօնեաները ակնյայտ պատճառներով նրանց դասակարգում են մէկ ընդհանուր իսլամ խմբի մէջ»՝ հաղորդում է հիպատոսը³⁵:

Արեւմտահայութիւնը ներկայացնող կառոյցը՝ Պոլսի հայոց պատրիարքարանը եւս չի ընդունում օսմանեան վիճակագրական տուեալները: Դեռեւս 1880 Յունիսի 17ին Բրիտանիայի դեսպանի հետ գրոյցի ընթացքում պատրիարք Ներսէս Վարժապետեանն առաջարկում է բարեփոխումների ենթակայ Արեւմտեան Հայաստանի նահանգների տարածքից առանձնացնել բուն հայաբնակ տարածքները³⁶ եւ կազմել մէկ ընդհանուր նահանգ՝ դրա ղեկավար նշանակելով բոլոր եւրոպական մեծ տէրութիւնների կամ Բրիտանիայի կողմից երաշխատուած քրիստոնեայ նահանգապետի: Պատրիարքը նշում էր, որ այդ նորաստեղծ նահանգի տարածքում քրիստոնեայ բնակչութիւնը քանակապէս գերազանցում է իսլամներին, եթէ հաշուարկից դուրս թողնուեն ոչ-նստակեաց քրդերը, որոնք այնտեղ են գտնուում տարուայ ընթացքում միայն վեց ամիս³⁷: Ի հիմնաւորումն իր ասա-

³⁵ Դրա հետ մէկտեղ, հիպատոսը փորձում է հաւասարութեան նշան դնել այս հարցում օսմանեան իշխանութիւնների եւ Պոլսի հայոց պատրիարքարանի դիրքորոշումների միջեւ՝ աւելացնելով, որ «նոյնքան ակնյայտ պատճառներով հայկական ինքնավարութեան սրբեղծման ջարդագովների շահերից է բխում բաժանել մուսուլմաններին ինչքան հնարաւոր է շար ենթախմբերի» (նոյն, էջ 127):

³⁶ Նշուած առանձնացումը պայմանաւորուած էր այն հանգամանքով, որ այսպէս կոչուած վեց նահանգների կազմում օսմանեան կառավարութիւնն ընդգրկել էր տարածքներ, որոնք գտնուում էին Հայկական Լեռնաշխարհի սահմաններից դուրս եւ առաւելաբար քրդաբնակ ու թուրքաբնակ էին: Ուսումնասիրողներից շատերը դրանում տեսնում են Արեւմտեան Հայաստանի տարածքի վրայ կազմուած տուեալ վարչական միատրի ընդհանուր բնակչութեան մէջ հայերի եւ այլ քրիստոնեայ էթնիկ խմբերի տոկոսային յարաբերակցութիւնը հնարաւորինս նուազեցնելու օսմանեան իշխանութիւնների միտում (մանրամասն տե՛ս՝ Vahakn N. Dadrian, *Warrant for Genocide. Key Elements of Turko-Armenian Conflict*, New Brunswick (USA) and London (U.K.), 1999, էջ 139-44, նաեւ՝ E.K. Саркисян, «Административная и демографическая политика Османского правительства в Западной Армении», *Страны и народы Ближнего и Среднего Востока. т. V, Турция* [Ե. Կ. Սարգսեան, «Օսմանեան կառավարութեան վարչական եւ ժողովրդագրական քաղաքականութիւնը Արեւմտեան Հայաստանում», *Մերձատր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ, հարոր Ե. Թուրքիա*], Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ, Երեւան, 1970, էջ 362-63. նաեւ՝ Գ. Մ. Բաղալեան, «Սուլթանական կառավարութեան վարչաժողովրդագրական քաղաքականութիւնը», *Հայոց պատմութիւն, հոր. III. նոր ժամանակաշրջան, գիրք առաջին (XVII դարի երկրորդ կէս-XIX դարի վերջ)*, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, «Զանգակ-97», Երեւան, 2010), էջ 448-56. նաեւ՝ Ռ. Ա. Թաթոյեան, *Արեւմտահայութեան թուաքանակի հարցը 1878-1914 թուականներին*, Հայոց Յեղասպանութեան թանգարան-ինստիտուտ, Երեւան, 2015, էջ 52-57):

³⁷ *British Documents on Ottoman Armenians*, vol. II, էջ 44:

ծի՝ 1880 Յունիսի 24ին պատրիարքը Մեծ Բրիտանիայի դեսպանին է ներկայացնում պատրիարքարանի՝ 1878-80ին Արեւմտեան Հայաստանում անցկացրած մարդահամարի տուեալների հիման վրայ պատրաստած վիճակագրական աղիւսակը (տե՛ս Յաւելուած Ա.)³⁸: Համաձայն պատրիարքարանի տուեալների՝ Արեւմտեան Հայաստանի առանձնացրած տարածքում՝ Վանի, Մուշի եւ Բիթլիսի գաւառներ (առանց Սղերդի), Էրզրումի նահանգ, Դիարբեքիի նահանգի Դիարբեքիի գաւառ, Խարբերդի նահանգի Խարբերդի եւ Արղանա-Մադէնի գաւառներ, Սեբաստիայի նահանգի Սեբաստիայի գաւառ եւ Հալէպի նահանգի Մարաշի գաւառ) բնակչութեան ընդհանուր թիւը 1,831,300 էր, որից հայեր՝ 780,800 (ընդհանուր բնակչութեան 42.6%), իսկ բոլոր քրիստոնեայ ազգութիւնները միասին՝ 1,054,800 (ընդհանուր բնակչութեան 57.6%): Ի տարբերութիւն օսմանեան վիճակագրութեան, որտեղ մուսուլման բնակչութիւնը ներկայացրած էր որպէս միատարր զանգուած, պատրիարքարանի տուեալներն արտացոլում էին Արեւմտեան Հայաստանի ամբողջ էթնիկ խայտաբղետ պատկերը. առանձին տրուած էին թուրքերի, քրդերի, չերքէզների, եզդիների, ղզբաշների, թուրքմէնների եւ իսլամադաւան այլ էթնիկ խմբերի թուերը³⁹:

Պոլսի հայոց պատրիարքարանի պատրաստած վիճակագրական աղիւսակը, ինչպէս եւ նախկինում Արեւմտեան Հայաստանի հայ հոգեւորականներից ստացած տուեալները հիւպատոսների կողմից արժանանում են բարձր գնահատականի եւ ընդունում հայ բնակչութեան թուաքանակին վերաբերող մասով: Այսպէս, Թրոտըրը Բրիտանիայի դեսպանին հասցէագրած 1881 Յուլիսի 11ի զեկուցագրում նշում է. «*Ես ուշադրութեամբ ուսումնասիրեցի պատրիարքի կողմից վերջերս ներկայացրած տուեալները եւ չգտայ դրանց մէջ ոչինչ, ինչը կարող էր ինձ պարտադրել փոխել իմ կարծիքը քրիստոնեաների եւ մուսուլմանների համեմատական թուաքանակի վերաբերեալ: Աղիւսակները կազմուած են խնամքով եւ, հաւանաբար, աւելի են մօտ իրականութեանը, քան պատրիարքարանից մինչ այդ ստացուած ուել վիճակագրութիւն»*: «Իրաւ,- եզրափակում է նա,- տուեալները, որոնք վերաբերում են զուր պայ բնակչութեանը, աւելի մանրամասն են եւ, զուգէ, աւելի ճշգրիտ, քան մեր տրամադրութեան տակ եղած որեւէ այլ թիւ»⁴⁰:

Պոլսի հայոց պատրիարքարանի վիճակագրութեան նկատմամբ Թրոտըրի վերաբերմունքի վերաբերեալ ուշագրաւ դիտարկումներ է պարունակում Ռուսաստանի արտգործնախարարի տեղակալ Նիկոլայ Գիրսին հասցէագրուած Պոլսում Ռուսաստանի դեսպան Ե. Նովիկովի՝ 1880 Օգոստոսի

³⁸ Նոյն, էջ 81-82:

³⁹ Պոլսի հայոց պատրիարքարանի՝ 1878-80ի մարդահամարի եւ դրա արդիւնքում կազմուած վիճակագրութեան մասին մանրամասն տե՛ս՝ Թաթոյեան, *Արեւմտահայութեան թուաքանակի հարցը*, էջ 78-87:

⁴⁰ *British Documents on Ottoman Armenians*, էջ 250:

21ի (Սեպտեմբերի 2) զեկուցագիրը. «Մինչեւ վերջերս քրդերի եւ թուրքերի եռանդուն պաշտպան մայոր Թրոտըրը փոխել է իր տեսակէտը եւ ճանաչել է հայոց պատրիարքի կազմած հայ բնակչութեան վիճակագրութեան ճշգրտութիւնը՝ անգամ ճանաչելով այդ թիւն իրականից ցածր: Նա համաձայն չէ պատրիարքի հետ միայն քրդերի թուաքանակի որոշման հարցում, որոնց նա համարում է անլի մեծաթիւ»⁴¹:

1880ի ամռան բրիտանացի հիւպատոսները շարունակում են տարբեր աղբիւրներից հաաքել Արեւմտեան Հայաստանին վերաբերող վիճակագրական տուեալներ: Օգոստոսի վերջերին Գոշէնը Պոլիս է հրաւիրում Ուիլսընին եւ Թրոտըրին՝ «արեւելեան վիլայէթներում» տիրող իրավիճակի մասին հնարաւորինս սպառիչ տեղեկատուութիւն ստանալու համար: Ի թիւս այլոց՝ քննարկման առարկայ է դառնում նաեւ Արեւմտեան Հայաստանում բնակուող տարբեր ազգերի թուային յարաբերակցութեան հարցը: «Գնդապետ Ուիլսընը եւ հազարապետ Թրոտըրը այժմ մանրակրկիտ ուսումնասիրում են Արեդին փաշայի եւ հայոց պատրիարքի ներկայացրած թուերը՝ համադրելով դրանք տարբեր ժամանակներում իրենց կողմից հաաքուած տուեալների հետ»՝ նշում է դեսպանը արտգործնախարարին հասցեագրած 1880 Սեպտեմբերի 3ի զեկուցագրում⁴²:

Ի կատարումն Գոշէնից ստացած բանաւոր առաջադրանքի՝ Թրոտըրը կազմում եւ դեսպանի ուշադրութեան է ներկայացնում Արեւմտեան Հայաստանի բնակչութեան բաղադրական աղիւսակներ՝ ըստ տարբեր աղբիւրների՝ Պոլսի հայոց պատրիարքարանի եւ տեղերում հայ հոգեւորականութեան տուեալներ, օսմանեան պաշտօնեաներից ստացուած տուեալներ եւ օսմանեան տարեգրքերից (սալնամէ) քաղուած տեղեկութիւններ, անհատների հաշուարկներ, ճանապարհորդութիւնների ընթացքում հաաքուած տուեալներ եւն. (Թրոտըրի կազմած աղիւսակները տե՛ս՝ Յաւել. Բ., աղ. 2):

Բացի վերոնշեալ աղիւսակներից, 1880 Հոկտեմբերի 30ին Թրոտըրը դեսպանին է յանձնում նաեւ «Տեղեկագիր Քուրդիստանի հիւպատոսութեան շրջաններում բնակուող տարբեր ազգութիւնների վերաբերեալ, գլխաւորապէս բարեփոխումների հարցի առնչութեամբ դիտարկուած» վերտառութեամբ տեղեկագիրը⁴³: Այս ծաւալուն փաստաթղթում Թրոտըրը

⁴¹ Հայաստանի Ազգային Արխիւ (ՀԱԱ), ֆ. 818, ց. 1, գ. 529, թ. 99 (բուն աղբիւրը՝ МИД РФ, Армянские дела, СПб, Главный архив ВПР, дело № 117, л. 30 [Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականութեան Գլխաւոր Արխիւ, Սանկտ-Պետերբուրգ, ՌԴ ԱԳՆ, Հայկական գործեր, գործ № 117, թերթ 30]):

⁴² *British Documents on Ottoman Armenians*, vol. II, էջ 109:

⁴³ *Turkey, No. 6 (1881). Further Correspondence Respecting the Condition of the Populations in Asia Minor and Syria*, London, 1881, էջ 248-60: Տեղեկագրի տուեալները ներկայացնելիս օգտուել ենք հայերէն թարգմանութիւնից, որը մաս առ մաս հրատարակուել է *Մասիս* օրաթերթում («Ժողովուրդը Արմէնոյ-Քուրդիստանի տեղեկագիր Պ. Թրոթըրի «վերաբերմամբ գլխաւորապէս բարենորոգմանց

ներկայացնում է «Քուրդիստանի», այն է՝ Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Խարբերդի եւ Դիարբեքիի նահանագների տարածքում բնակուող իւրաքանչիւր էթնիկ խմբի համառօտ պատմութիւնը, նիստուկացը, թին ու բաշխումը: Հիւպատոսն արձանագրում է, որ նշուած շրջաններում իսկապէս գոհացուցիչ կամ արժանահաւատ մարդահամարներ չեն անցկացուել, սակայն իր տրամադրութեան տակ եղած տուեալների քննութիւնը նրան թոյլ է տալիս յանգել այն եզրակացութեան, որ այնտեղ կայ մօտաւորապէս 700,000 քրիստոնեայ եւ 1,750,000 իսլամ ազգաբնակչութիւն⁴⁴: Յաջորդիւ, Թրոտըրը նաեւ հաղորդում է տարածքում բնակուող էթնիկ խմբերից իւրաքանչիւրի մօտաւոր թուաքանակի տուեալներ. քրդեր՝ 1,000,000 (այդ թում՝ 100,000 զազա), հայեր՝ 600,000-700,000, թուրքեր՝ 500,000, տարբեր յարանաւանութիւնների ասորիներ՝ մինչեւ 83,000⁴⁵, եզդիներ՝ 20,000, յոյներ՝ 5000, չերքէզներ՝ 5000, հրեաներ՝ 1000 եւն.:

Այսպիսով, ըստ Թրոտըրի հաշուարկի, Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքիի, Խարբերդի եւ Էրզրումի նահանգներում ընդհանուր բնակչութեան թիւը մօտ 2,450,000 էր, եւ հայերն ու այլ քրիստոնեաները կազմում էին դրա մօտ մէկ երրորդը: Հիւպատոսի հաղորդած հայ բնակչութեան թուաքանակը՝ մինչեւ 700,000, շուրջ մէկուկէս անգամ գերազանցում էր նոյն տարածքի համար օսմանեան վիճակագրութեան տուեալը եւ մօտաւորապէս համապատասխանում էր Պոլսի հայոց պատրիարքարանի հաշուարկին: Հայերը նշուած տարածքում, ըստ Թրոտըրի, մօտ 200,000ով ամէլ էին թուրքերց եւ մօտ 300,000ով պակաս՝ քրդերից:

1880 Օգոստոսի վերջերին Գոշէնի եւ Թրոտըրի հետ հանդիպումների եւ խորհրդակցութիւնների ընթացքում Ուիլսընն առաջարկում է դեսպանին սեփական ուժերով՝ ռազմական փոխհիւպատոսների եւ իր տրամադրութեան տակ եղած այլ անձանց օգնութեամբ, երեք ամսում մօտաւոր մարդահամար անցկացնել Արեւմտեան Հայաստանի վիլայէթներում, որի միջոցով հնարաւոր կը լինէր ճշտել հրապարակի վրայ առկայ հակասական տուեալները, սակայն այդ ծրագիրը այդպէս էլ կեանքի չի կոչում⁴⁶:

խնդրոյն», *Մասիս, լրագիր հանապազօրեայ, քաղաքական, ազգային, բանասիրական եւ տնտեսական* (Կ. Պոլիս), 1881, Սեպտեմբերի 30 (Հոկտեմբերի 12), Հոկտեմբերի 1-2-3, 5 (Հոկտեմբերի 13-14-15, 17):

⁴⁴ *Մասիս*, 1881, Սեպտեմբերի 30 (Հոկտեմբերի 12):

⁴⁵ Այդ թում նեստորական ասորիներ՝ 53,940 (ըստ Քլայթոնի տուեալի), 74,466 (ըստ ամերիկացի բողոքական միսիոնար Քըդսի տուեալի), քաղդէական ասորիներ՝ 6000, յակոբիկեան ասորիներ՝ 2000 (*Մասիս*, 1881, Հոկտեմբերի 3 (Հոկտեմբերի 15) եւ *Մասիս*, 1881, Հոկտեմբերի 5 (Հոկտեմբերի 17):

⁴⁶ *British Documents on Ottoman Armenians, vol. II*, էջ 109: Ուիլսընը նախկինում մէկ այլ առիթով նշում էր, որ նման մարդահամարի անցկացումը կարող է մեծ ծախսեր պահանջել (նոյն, էջ 84): Հայկական բարեփոխումների կապակցութեամբ սեփա-

1880 Սեպտեմբերի 11ին բրիտանական դիանագիտության նախաձեռնությամբ մեծ տէրութիւնների դեսպանները նոր համատեղ յուշագիր են ուղարկում Բարձր Դռանը՝ ամբողջությամբ նուիրուած Արեւիկն փաշայի՝ Յուլիսի 5ի պատասխանի այն հատուածին, որը վերաբերում էր օսմանեան կառավարութեան կողմից Բեռլինի պայմանագրի 61րդ յօդուածով ստանձնած պարտաւորութիւնների կատարմանը: Յուշագրում, ի թիւս տարբեր ուղորտներում բարենորոգումների անցկացման հարցերի, դեսպանները հանգամանալից անդրադառնում են նաեւ Արեւմտեան Հայաստանի բնակչութեան թուաքանակին: Մեծ տէրութիւններն ըստ էութեան մերժում են օսմանեան վիճակագրական տուեալների հաւաստիութիւնը Արեւմտեան Հայաստանի նահանգների բնակչութեան ազգային կազմի որոշման հարցում եւ պահանջում անկողմնակալ յանձնաժողովի կողմից նոր մարդահամարի անցկացում: Ստորեւ՝ նոտայի համապատասխան հատուածն ամբողջությամբ.

կան ուժերով Արեւմտեան Հայաստանում մարդահամար անցկացնելու հնարաւորութիւնը 1880ի ամռանն արժարժում է նաեւ Բրիտանիայի խորհրդարանում: Այսպէս, 1880 Յուլիսի 23ի Լորդերի պալատի նիստին, հայկական բարեփոխումների մասին Ջէյմս Բրայսի հարցմանն ի պատասխան, արտգործնախարարի տեղակալ Չարլզ Դիլքը նշում էր, որ հայաբնակ նահանգներում իրավիճակն աւելի վատ է, քան Օսմանեան կայսրութեան այլ մասերում, եւ գրեթէ անհնարին է չափազանցել այնտեղ գերիշխող չարաշահումները եւ անիշխանութիւնը: Դիլքը ափսոսանք էր յայտնում, որ Բարձր Դռուը մեծ տէրութիւնների յուշագրին ի պատասխան մերժել է ընդունել անգլիացի հիւպատոսների զեկուցագրերի իսկութիւնը. «*Վեհափառ Թագուհւոյն կառավարութիւնը մտադիր է անմիջապէս պարզ ու պարզաճըր տնօրինել որպէսզի ստուգէ Հայաստանի գաւառներու մէջ բնակող այլ եւ այլ ցեղերու ճշդ թիւը, ոչ միայն իր յարուկ, այլ եւ Եւրոպայի միւս մեծ տէրութեանց ծանօթութեան համար: Եւրոպական պաշտօնաւորներ այս վիճակագրութիւնը պիտի ճշդեն, քանի որ կարելի է այն իբրեւ հիմ ապագայ բարենորոգումներու առաջարկին համար*» (Արեւելեան մամուլ, Օգոստոս 1880, էջ 243):

Դիլքի խոստացած եւ բրիտանական դիանագիտական գրագրութիւնում արժարժուած մարդահամարի չանցկացուելուն արձագանգել է հայկական մամուլը: Մասնաւորապէս, Մասիսը, 1881 Հոկտեմբերի 20 (Նոյեմբերի 1) համարի խմբագրականում յիշեցնելով Դիլքի խօսքերը, այնուհետեւ հոետորական հարց էր տալիս. «*Ու՞ր են սակայն «հիւպատոսաց օժանդակութեամբ կատարուելիք*» վիճակագիրներն: Ինչ որ յիշեալ հաւաքածոյն (նկատի ունի Կապոյտ գրքի թողարկումը, որտեղ հաւաքուած էին Արեւմտեան Հայաստանի բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ 1878-80ի հիւպատոսական հաղորդագրութիւնները – Ռ.Թ.) կը դնէր [բրիտանական] խորհրդարանին առջեւ, ոչ այլ ինչ էր, բայց եթէ արդէն զանազան աղբիւրներէ ելած ցուցակաց բաղդապոյթին մը, որ իրօք շատ բան մը կը հասկցնէր... բայց այդ չափը Սըր Չարլզ Տիլքի խոստման համապատասխան նկատելու համար, պէտք էր որ երբէն մի ուրիշ կարգադրութիւն եղած լինէր» (Մասիս, 1881, Հոկտեմբերի 20 (Նոյեմբերի 1)):

Բարձր Դուռը ձգտում է նուազեցնել այդ պարբերության (Բեռլինի պայմանագրի 61րդ յօդուածի – Ռ.Թ.) նշանակութիւնը՝ վկայակոչելով ինչպէս հայ, այնպէս էլ քրիստոնեայ բնակչութեան թիւը՝ համեմատած ամբողջ ժողովրդի ընդհանուր թւի հետ: Նոտային կից ներկայացուած աղիւսակն⁴⁷ այն աստիճանի է տարբերում միւս բոլոր տուեալներից, որ տէրութիւնները չեն կարող այն ճշգրիտ ճանաչել:

Հայոց պատրիարքի տրամադրած կից զետեղուող բնակչութեան վիճակագրութիւնը ցոյց է տալիս այն մեծ տարբերութիւնը, որը գոյութիւն ունի տարբեր տուեալների միջեւ: Յուլիսի 5ի նոտան միայն տալիս է մահմեդական եւ քրիստոնեայ բնակչութեան յարաբերակցութիւնը: Տէրութիւնները կը ցանկանային իմանալ այն հիմքը, որի վրայ կատարուել են հաշուարկները: Նրանք կարելի էր են համարում 61րդ յօդուածով նկատի առնուած նահանգներում բնակուող քրիստոնեաների եւ մահմեդականների համապատասխան թուաքանակների մօտաւոր մարդահամարի անցկացումը հնարաւորինս կարճ ժամկէտերում անկողմնակալ յանձնաժողովի կողմից, որի կազմը կ'որոշուի յետագայում:

Պէտք է հասկանալի լինի, որ Բարձր Դուռը կ'ընդունի մարդահամարի արդիւնքները՝ արուած այն պայմաններում, որոնք կ'երաշխատեն դրա լիակատար անկողմնակալ բնոյթը եւ, համապատասխանաբար, դրանք հաշուի կ'առնի նահանգների կազմակերպման ժամանակ: Շատ հաւանական է, որ տեղական բոլոր պահանջմունքները բաւարարելու համար անհրաժեշտ կը լինի վերանայել տարբեր վիլայէթների ներկայ աշխարհագրական սահմանները⁴⁸:

Համատեղ նոտային կից մեծ տէրութիւնների դեսպանները զետեղում են Պոլսի հայոց պատրիարքարանից ստացած վիճակագրական աղիւսակը՝ դրանով այն հակադրելով օսմանեան կառավարութեան տուեալներին եւ ըստ էութեան ակնարկելով, որ պատրիարքարանի տուեալներն իրենք եթէ օսմանեան տուեալներից ոչ աւելի, ապա առնուազն ոչ նուազ արժանահաւատ են համարում:

Ի պատասխան մեծ տէրութիւնների համատեղ նոտայի՝ Բարձր Դուռը 1880 Հոկտեմբերի 3ին ներկայացնում է հայկական բարենորոգումների սեփական ծրագիրը, որը քիչ աղերս ունէր մեծ տէրութիւնների առաջարկների հետ եւ կոչուած էր յետագայ խուսանաւումների եւ ձգձգումների միջոցով խուսափել Բեռլինի պայմանագրի 61րդ յօդուածով ստանձնած պարտաւո-

⁴⁷ Խօսքը վերաբերում է օսմանեան կառավարութեան վիճակագրական տուեալները պարունակող աղիւսակին:

⁴⁸ *Հայերի ցեղասպանութիւնը Օսմանեան կայսրութիւնում: Փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածու*, խմբ.՝ Մ. Ներսիսեան, կազմ.՝ Մ. Գ. Ներսիսեան, Ռ. Գ. Սահակեան, «Հայաստան» հրատ., Երեւան, 1991, էջ 7-13). նաեւ՝ *Մեղու Հայաստանի*, 1881, Օգոստոսի 22:

րութիւնների կատարումից: Մարդահամարի անցկացման պահանջը կատարեալ լուրջան էր մատնում եւ արհամարհում էր⁴⁹:

Գոշէնը, ստանալով Բարձր Դռան Հոկտեմբերի 3ի պատասխանը, այն բնութագրում է որպէս յանդուգն⁵⁰: Սակայն այս պատասխանին մեծ տէրութիւնների որեւէ գրաւոր արձագանգ չի հետեւում. Հայկական Հարցում օսմանեան կառավարութեան խուսափողական դիրքորոշմանը հակադարձող այլ գործնական քայլեր նոյնպէս չեն ձեռնարկում: Արեւմտեան Հայաստանում Բրիտանիայի հիւպատոսներին մնում էր միայն արձանագրել, որ օսմանեան իշխանութիւնների կողմից անցկացուող բարեփոխումները «կատարեալ ֆարս են»: «Մուսուլման եւ քրիստոնեայ բնակչութեան թուաքանակը, որի հիման վրայ պէտք է որոշուի կառավարող փարրը, ամբողջովին խեղաթիւրուած է»՝ մասնատրապէս նշում էր հազարապետ Թրոտլըին ուղղուած հրամանատար Քլայթոնի՝ 1880 Նոյեմբերի 16ի զեկուցագրում⁵¹: Օսմանեան կառավարութիւնը տեղական կառավարող օղակները «բարեփոխելիս» յենում էր բացառապէս իր պատրաստած վիճակագրութեան վրայ՝ անտեսելով «անկողմնակալ» մարդահամար անցկացնելու մեծ տէրութիւնների կոչը:

1881ի ընթացքում բրիտանական դիւանագիտութիւնը միջանի ապարդին փորձեր է անում մեծ տէրութիւնների ուշադրութիւնը հրաւիրելու հայկական բարեփոխումների խնդրով սուլթանական կառավարութեանը նոր համատեղ բողոք ներկայացնելու հարցի վրայ⁵²: Իվերջոյ, 1881 Սեպտեմբերի 15ին Պոլսում մեծ տէրութիւնների դեսպանների համատեղ խորհրդակցութեան ժամանակ գրաւոր նոտայով հանդէս գալու առաջարկը, ըստ էութեան, անորոշ ժամանակով յետաձգում է, որոշում է դրա փոխարէն սահմանափակուել բանաւոր հարցադրումներով⁵³:

Հայկական Հարցում մեծ տէրութիւններին միասնական գործողութիւնների բերելուն ուղղուած Բրիտանիայի ջանքի ծախսողումը մեծապէս պայմանաւորուած էր Ռուսական կայսրութիւնում տեղի ունեցող զարգացումներով: 1881 Մարտի 1(13)ին ցար Ալեքսանդր Բ.ի սպանութիւնից յետոյ նրան յաջորդած Ալեքսանդր Գ.ը վերանայում է իր հօր ազատական քաղաքականութիւնը՝ որդեգրելով ինչպէս ներքին, այնպէս էլ արտաքին ազգային-ազատագրական գաղափարների ու շարժումների նկատմամբ խիստ զգուշաւոր, եթէ ոչ թշնամական վերաբերմունք: Դրա հետեւանքով՝ ռուսական

⁴⁹ Բարձր Դռան պատասխանի բնագիրը տե՛ս Ролень-Жекмень, էջ 104-5:

⁵⁰ Նոյն, էջ 106:

⁵¹ ՀԱԱ, ֆ. 818, ց. 1, գ. 529, թ. 111:

⁵² Կիրակոսեան, *Բրիտանական դիւանագիտութիւնը եւ*, էջ 193-94:

⁵³ Նոյն, էջ 204: 1881-82ին Հայկական Հարցի շուրջ ընթացող դիւանագիտական գործընթացները դէպքերին ժամանակակից միջազգային իրաւունքի մասնագէտ Ռոլէն Ժեկմէնն անուանում էր «դիւանագիտական կատակերգութիւն» (Ролень-Жекмень, էջ 109):

դիանագիտությունն առժամանակ կորցնում է հետաքրքրությունը հայկական բարեփոխումների նկատմամբ՝ թողնելով Բրիտանիային այս հարցում միայնակ⁵⁴:

Իր հերթին, Բրիտանիան հրաժարում է Հայկական Հարցում ինքնուրույն՝ առանց բոլոր մեծ տերությունների մասնակցության, օսմանեան կառավարության վրայ լուրջ ճնշում բանեցնելուց: Ինչպես նշում է Լէօն. «Գլադստոնը, վերցնելով Կիպրոսը, դէն էր շարքում Կիպրոսի դաշնագրությունը: ...Նա Անգլիայի վրայից վերցնում էր յարուկ պատասխանատվությունը Փոքր Ասիան ռեֆորմներով բարեկարգելու վերաբերմամբ եւ դարձնում էր Անգլիան սոսկ մէկն այն վեց տերություններից, որոնք ստորագրել էին Բեռլինի դաշնագիրը, ... քրիստոնեաների փրկությունը ձգելով բոլոր վեց պետություններին, այսինքն՝ ոչ ոքի»⁵⁵:

Հայկական Հարցի նկատմամբ Բրիտանիայի հետաքրքրության թուլացման գործում դեր է խաղում նաեւ 1882ի ամռան-աշնան ամիսներին այդ երկրի կողմից Եգիպտոսի գրաւումը⁵⁶: Կիպրոսում եւ Եգիպտոսում ռազմական ներկայութեամբ Բրիտանիան կարողանում է իր համար ապահովել Հնդկաստան տանող երթուղու վերահսկման կենսական հանգրուան, որը կախում էր Օսմանեան կայսրութեան բարիկամեցողութիւնից, ինչը յանգեցնում է Բրիտանիայի ռազմավարական շահերի տեսանկիւնից Օսմանեան կայսրութեան՝ որպէս Ռուսաստանի կայսերապաշտական նկրտումների համար պատնէշի նշանակութեան նուազմանը⁵⁷: Նա այլեւս մեծ շահագրգռութիւն չունէր Օսմանեան կայսրութեան այլ շրջաններում, յատկապէս՝ ռուս-թուրքական սահմանակից Արեւմտեան Հայաստանի տարածքում սեփական դիրքերի ամրապնդման հարցում:

⁵⁴ Robert F. Zeidner, "Britain and the Launching of the Armenian Question," *International Journal of Middle East Studies*, 7(4):1976, էջ 475. հմմտ.՝ J.A.R. Marriott, *The Eastern Question. An Historical Study in European Diplomacy*, Clarendon Press, Oxford, 1940, էջ 398-99: Ալեքսանդր Գ.ի օրօք հայերի եւ Հայկական Հարցի նկատմամբ ռուսական քաղաքականութեան մասին մանրամասն տե՛ս՝ Stephen Badalyan-Riegg, *Russia's Entangled Embrace: The Tsarist Empire and the Armenians, 1801-1914*, Cornell University Press, Ithaca and London, 2020, էջ 162-98: 1879-80ին Հայկական Հարցում օսմանեան իշխանութիւնների վրայ ճնշում գործադրելով՝ Բրիտանիայի ջանքերի նկատմամբ ռուսական դիանագիտութեան վերապահ վերաբերմունքի մասին տե՛ս՝ В. Г. Тунян, *Россия и Армянский вопрос* [Վ. Գ. Թունյան, Ռուսաստանը եւ Հայկական հարցը], Հայոց Յեղասպանութեան թանգարան-ինստիտուտ, Երեւան, 1998, էջ 97-105):

⁵⁵ Լէօ, *Թիւրքահայ յեղափոխութեան գաղափարաբանութիւնը, հյր. Ա*, էջ 122:

⁵⁶ Զ. Կիրակոսեան, *Բուրժուական դիանագիտութիւնը եւ Հայաստանը (XIX դարի 80-ական թթ.)*, «Հայաստան» հրատ., Երեւան, 1980, էջ 144:

⁵⁷ William Hale, *Turkish Foreign Policy 1774-2000*, Frank Cass Publishers, London-Portland, Oregon, 2002, էջ 30:

Սրանից ելնելով, ստեղծուելուց երեքուկէս տարի անց՝ 1882 Հոկտեմբերին բրիտանական կառավարութիւնը վերացնում է «Քուրդիստանի» եւ «Անատոլիայի» զինուորական հիւպատոսների եւ փոխհիւպատոսների համակարգը, իսկ Ուիլսընը եւ զինուորական փոխհիւպատոսների մեծ մասը Փոքր Ասիայից փոխադրում են Բրիտանիայի վերահսկողութեան տակ անցած Եգիպտոս⁵⁸։ Վիճակագրական տուեալների հաւաքման եւ մշակման ուղղութեամբ Թրոտլըրի եւ Ուիլսընի աշխատանքները յետագայ ընթացք չեն ունենում։ Նրանց թէւ յաջողում է մէկտեղել տարբեր վիճակագրական տուեալներ եւ դրանց հիման վրայ համեմատական աղիւսակներ կազմել, սակայն «արեւելեան վիլայէթներում» առկայ յաճախ իրարամերժ տուեալները ստուգելու նպատակով փորձնական մարդահամար անցկացնելու գաղափարն այդպէս էլ մնում է թղթի վրայ։

1881-84՝ Պոլսում Բրիտանիայի դեսպան լորդ Դաֆերինը գնդապետ Ուիլսընին ուղղուած հրաժեշտի նամակում (1882 Օգոստոսի 28) հետեւեալ գնահատականն է տալիս նրա եւ այլ զինուորական հիւպատոսների ու փոխհիւպատոսների՝ Արեւմտեան Հայաստանի եւ Փոքր Ասիայի տարածքում կատարած աշխատանքներին. *«Երկրի նիւթական եւ ֆիզիկական յարկանիշերի, նաեւ նրա բնակիչների վիճակի վերաբերեալ այն տեղեկատուութիւնը, որը Դուք տրամադրել էք Նորին Մեծութիւն Կառավարութեանը, չափազանց արժէքաւոր է։ Անապոլիայի ասելի ամբողջական եւ սպառիչ բնութիւն, քան ձեր եւ ձեր գործընկերների կողմից արուածը՝ հաւանաբար երբեք չի իրականացուել Արեւելքի որեւէ մասում»*⁵⁹։

Կարելի է արձանագրել, որ բրիտանական արտաքին գերատեսչութիւնը նման ծաւալի ուսումնասիրութիւն Արեւմտեան Հայաստանի տարածքում չի կատարել նաեւ 1882ից յետոյ. այսպիսով, այդ ձեռնարկը մնաց եզակի՝ Հայկական Հարցին Բրիտանիայի առնչութիւնների պատմութեան մէջ։ Յետագայում Օսմանեան կայսրութիւնում հաւատարմագրուած բրիտանացի դիւանագէտների անդրադարձները Արեւմտեան Հայաստանի ժողովրդագրութեան հարցերին ստացան անկանոն բնոյթ՝ հիմնականում սահմանափակուելով օսմանեան կառավարութեան տրամադրած տուեալների մասին կարծիք յայտնելով⁶⁰։

⁵⁸ Earl George Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield*, vol. VI. 1876-1881, John Murray, London, 1920, էջ 301: *«Բրիտանական ազդեցութիւնը, որը մեծ առաջընթաց էր ապրում Անապոլիայում, անհետացաւ, որպէսզի գրեթէ անմիջապէս փոխարինուի գերմանականով»* անելացնում է Դիզրայլէի բրիտանացի կենսագիրը (նոյն)։

⁵⁹ Watson, էջ 200-1։

⁶⁰ Այսպէս, երբ 1890ին Օսմանեան կայսրութեան արդարադատութեան նախարարութիւնը Բրիտանիայի դեսպան Ուիլիլմ Ուայթին ներկայացնում է նոր անցկացուած պաշտօնական մարդահամարի տուեալները, դեսպանը խնդրում է Էրզրումում Բրիտանիայի հիւպատոս Քլիֆորդ Լոյդին մեկնաբանել դրանք։ Լոյդը, ներ-

Տեսնելով Հայկական Հարցում մեծ տերութիւնների համատեղ քայլերի անորոշութիւնը եւ Բրիտանիայի միայնակ հանդէս գալու դժկամութիւնը՝ օսմանեան իշխանութիւններն է՛լ ամելի հաստատուեցին անվերջ խուսա-նաւելու միջոցով Հայկական Հարցին լուծում չտալու քաղաքականութեան մէջ: Համապատասխանաբար, Բարձր Դուռը շարունակեց պնդել Արեւմտեան Հայաստանում հայերի փոքրամասնութիւն կազմելու դրոյթի վրայ՝ օգտագործելով այս փաստարկը բոլոր առիթներով, երբ որեւէ փորձ էր արւում բարձրացնելու հայկական բարեփոխումների հարցը: Իրենց հերթին, մեծ տերութիւնները հնարաւորութիւն ստացան օգտուելու հայ բնակչութեան թուաքանակի հարցի առկախ բնոյթից, երբ հարկն է, պատճառաբանելով Հայկական Հարցում իրենց անգործութիւնը հայերի փոքրամասնութիւն լի-նելու փաստարկով, եւ միեւնոյն ժամանակ իրենց զինանոցում պահելով եւ ըստ անհրաժեշտութեան շրջանառելով 1880 Սեպտեմբերի 11ի համատեղ նոտայում բարձրացուած պահանջները:

1870ականների վերջ-1880ականների սկզբին բրիտանացի հիւպատոս-ների հաւաքած վիճակագրական առատ նիւթը եւ կատարած հաշուարկնե-րը բրիտանական դիւանագիտութեան կողմից օգտագործուել են նաեւ յե-տագայ տարիներին: Այսպէս, դրանք հիմք են կազմել Բրիտանիայի ռազ-մական նախարարութեան հետախուզութեան բաժնի ղեկավարի օգնա-կան, գնդապետ Ուիլիլմ Էվերէթի՝ 1895 Մայիսի 11 թուակիր ընդարձակ (37 տպագիր էջ) «Փոքր Ասիայի եւ դէպի արեւելք ընկած թուրքական նա-հանգների ազգաբնակչութեան մասին» վերնագիրը կրող տեղեկագրի պատրաստման համար⁶¹: Հեղինակը, որը 1879-82՝ զբաղեցնում էր էրզրու-մում Բրիտանիայի փոխհիւպատոսի պաշտօնը, իսկ 1882-88՝ յաջորդել էր Թրոտըրին «Քուրդիստանի» հիւպատոսի պաշտօնում, ի թիւս Ասիական Թուրքիայի վիլայէթների, ներկայացնում է նաեւ Արեւմտեան Հայաստանի վեց նահանգների ազգաբնակչութեան թուաքանակի հաշուարկ: Արեւմտեան Հայաստանի վեց նահանգների համար Էվերէթի տուեալների համե-մատութիւնն օսմանեան կառավարութեան՝ նոյն թուականին կազմած վի-ճակագրութեան հետ ցոյց է տալիս, որ, ըստ բրիտանացի դիւանագէտի՝

կայացնում է սեփական հաշուարկը, ըստ որի՝ Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Դիար-բէքիի եւ Խարբերդի վիլայէթների ոչ-մուսուլման բնակչութեան թիւը 53,925 շնչով ամել, իսկ մուսուլման բնակչութեան թիւը՝ 198,673ով պակաս էր օսմանեան կառավարութեան նոր վիճակագրութիւնում ներկայացուած տուեալների համե-մատ (*British Documents on Ottoman Armenians, vol. II*, էջ 686. նաեւ՝ Յաւելուած Գ.):

⁶¹ British National Archives, CAB 37/38/26, *Report on the Population of Asia Minor and the Turkish Provinces to the Eastward*, compiled by Colonel William Everett, C.M.G., Assistant Adjutant-General, Intelligence Division, War Office, formerly Her Majesty's Consul for Kurdistan, May 11, 1895:

նշուած տարածքում ապրում էր շուրջ 43,3%ով անլի հայ, քան ներկայացնում էին օսմանեան իշխանութիւնները (Աղ. 1):

Աղիւսակ 1.- Արեւմտեան Հայաստանի վեց նահանգների հայ բնակչութեան թուաքանակն ըստ օսմանեան կառավարութեան եւ Էւերէթի տուեալների			
Նահանգ	Օսմ. տուեալներ, 1895⁶²	Էւերէթ, 1895⁶³	Տարբ. (%)
Վանի	60,448	112,536	86,1
Բիթլիսի	101,358	152,398	50,3
Էրզրումի	109,808	134,902	22,8
Դիարբեքիի	60,597	73,825	21,8
Խարբերդի	80,276	156,356	94,7
Սեբաստիայի	120,052	133,367	11
Ընդամենը	532,539	763,384	43,3

Բրիտանացի դիւանագէտը օսմանեան տուեալների համեմատ մօտ 16%ով ցածր է ցոյց տալիս մուսուլման բնակչութեան թիւը (Աղ. 2):

Աղիւսակ 2.- Արեւմտեան Հայաստանի վեց նահանգների իսլամ բնակչութեան թիւն ըստ օսմանեան կառավարութեան եւ Էւերէթի տուեալների			
Նահանգ	Օսմ. տուեալներ, 1895⁶⁴	Էւերէթ 1895⁶⁵	Տարբ. (%)
Վանի	207,028	131,275	-36,6
Բիթլիսի	352,713	133,986	-62,1
Էրզրումի	545,782	505,185	-7,4
Դիարբեքիի	378,253	333,456	-11,6
Խարբերդի	494,881	504,946	2,0
Սեբաստիայի	801,630	731,610	-8,7
Ընդամենը	2,780,287	2,340,458	-15,9

Օսմանեան տուեալների համեմատ Էւերէթը նաեւ զգալիօրէն բարձր է ցոյց տալիս հայաբնակ վեց նահանգներում ոչ-իսլամ բնակչութեան յարաբերակցութիւնը իսլամների նկատմամբ (Աղ. 3): Ըստ բրիտանացի դիւանագէտի՝ Վանի եւ Բիթլիսի նահանգներում քրիստոնեաները (ներառեալ ասորի բնակչութիւնը) անգամ մեծամասնութիւն էին կազմում, իսկ բոլոր

⁶² Տե՛ս՝ Karpas, *Ottoman population 1830-1914*, էջ 148-149 (օսմանեան մարդահամարների տուեալներում կաթոլիկ եւ բողոքական բնակչութեան թիւը սովորաբար տրուած է առանց ազգային պատկանելութիւնը նշելու. մենք անելացրել ենք դրանց տուեալները հայ առաքելական բնակչութեան թիւին՝ ելնելով այն իրողութիւնից, որ տուեալ շրջաններում բողոքականներն ու կաթոլիկները գրեթէ բացառապէս հայեր էին):

⁶³ Տե՛ս՝ *Report on the Population of Asia Minor and the Turkish Provinces*, էջ 35:

⁶⁴ Տե՛ս՝ *Turkey No. 8 (1896). Further Correspondence Relating to the Asiatic Provinces of Turkey, in Continuation of Turkey No. 2, Presented to both Houses of Parliament by Command of Her Majesty. August 1896*, Harrison and Sons, London, 1896, էջ 98:

⁶⁵ Տե՛ս՝ *Report on the Population of Asia Minor and the Turkish Provinces*, էջ 35:

վեց նահանգներում ոչ-իսլամները կազմում են բնակչության 28,4%-ը (օսմանեան կառավարութիւն՝ 20%) (Էւերէթի պատրաստած ամբողջական աղիւսակը տե՛ս՝ Յաւելուած Դ.):

Աղիւսակ 3.- Արեւմտեան Հայաստանի վեց նահանգներում իսլամների եւ ոչ-իսլամների յարաբերակցութիւնն ըստ օսմ. կառավարութեան եւ Էւերէթի տուեալների				
Նահանգ	Օսմ. տուեալներ, 1895⁶⁶		Էւերէթ, 1895⁶⁷	
	Իսլամ	Ոչ-իսլամ	Իսլամ	Ոչ-իսլամ
Վանի	207,028 (68%)	101,264 (32%)	131,275 (41,2%)	183,873 (58,3%)
Բիթլիսի	352,713 (76%)	126,874 (24%)	133,986 (46,8%)	152,398 (53,2%)
Էրզրում	545,782 (81,5%)	123,935 (18,5%)	505,185 (78,4%)	138,902 (21,6%)
Դիարբեքիի	378,253 (82%)	83,752 (18%)	333,456 (74,2%)	115,888 (25,8%)
Խարբերդի	494,881 (85%)	91,422 (15%)	504,946 (76,3%)	157,006 (23,7%)
Սեբաստիայի	801,630 (83%)	170,351 (17%)	731,610 (80,4%)	178,970 (19,6%)
Ընդամենը	2,780,287 (80%)	697,598 (20%)	2,340,458 (71,6%)	927,037 (28,4%)

Օսմանեան կայսրութեան Փոքր Ասիոյ վիլայէթները 1895ին
(Map of Turkey in Asia (Asia Minor), Rand, McNally & Co., Chicago, 1895)

⁶⁶ Տե՛ս՝ Turkey No. 8 (1896). Further Correspondence Relating to the Asiatic Provinces of Turkey, էջ 98:

⁶⁷ Հաշուարկները մեր կողմից, ըստ՝ Report on the Population of Asia Minor and the Turkish Provinces, էջ 35:

BRITISH DIPLOMACY AND THE NUMBER OF WESTERN ARMENIANS, AND
ISSUES RELATED TO THE ETHNIC COMPOSITION OF WESTERN ARMENIA
BETWEEN 1878 AND 1882, IN THE CONTEXT OF THE
ONGOING PROCESSES OF THE ARMENIAN QUESTION
(SUMMARY)

ROBERT TATOYAN (r.tatoyan@gmail.com)

Great Britain, as one of the great powers with a decisive role in the Eastern and the Armenian questions, showed continuous interest in the demography of Western Armenia at almost all the main milestones of the Armenian question, instructing its consuls in the eastern provinces of the Ottoman Empire to study in detail the topography and geography of the region, as well as its population numbers, customs, and opinions.

The research presents and analyzes the approaches of British diplomacy to the issues concerning the number of Western Armenians and the ethnic composition of the population of Western Armenia. The paper focuses on the first milestone in the discussion of the Armenian question, which chronologically spans the period immediately after the signing of the Treaty of Berlin, from 1878 to 1882. During this time, the British Foreign Office assumed a particularly significant and, in many ways, leading role in the negotiations on the Armenian reform plan.

Յաւելուած Ա.- Արեւմտեան Հայաստանի նահանգների բնակչության համեմատական աղիւսակ (ներկայացուել է Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Ջորջ Գոշենին՝ Պոլսի հայոց պատրիարք Ներսէս արք. Վարժապետեանի կողմից 1880 Յունիսի 24ին) ¹									
Յաւելուած	Էրզրում	Վան, Մուշ, Բիթլիս	Սեբաստիա	Խարբերդ	Դիարբեքիր	Հալեպ	Ընդ.	Ընդ.	Ընդ. գումար
Հայեր									
Հայեր	110,000	250,000	40,000	140,000	80,000	80,000	700,000		
Կաթոլիկ հայեր	10,000	2,000	10,000	5,000	8,000	10,000	45,000		
Բողոքական հայեր	1,000	500	2,000	10,000	800	500	14,800		
Յունադաւան հայեր	-	-	-	3,000	-	-	3,000		
Ալեկի-դզլբաշ հայեր	10,000	-	5,000	-	-	-	15,000		
Բոշա հայեր	3,000	-	-	-	-	-	3,000		
	134,000	252,500	57,000	158,000	88,800	90,500	-	780,800	
Յոյներ									
Յոյներ	5,000	-	5,000	2,000	5,000	-	17,000		
Կաթոլիկ յոյներ	-	-	-	-	-	6,000	6,000		
	5,000	-	5,000	2,000	5,000	6,000	-	23,000	
Ասորիներ									
Նեստոր. ասորիներ	-	85,000	-	5,000	40,000	40,000	170,000		
Կաթոլիկ ասորիներ	-	-	-	-	15,000	66,000	81,000		
		85,000	-	5,000	55,000	106,000		251,000	1,054,800
Թուրքեր									
Թուրքեր	50,000	20,000	50,000	60,000	40,000	50,000	270,000		
Չերքեզներ	10,000	-	15,000	10,000	15,000	-	50,000		
	60,000	20,000	65,000	70,000	55,000	50,000		320,000	
Խառը բնակչքն.									
Եզդիներ	-	20,000	-	-	5,000	-	25,000		
Պսիւներ	10,000	-	-	5,000	-	5,000	20,000		
Ղզլբաշներ	-	-	-	15,000	15,000	-	30,000		
Հրեաներ	-	1,500	-	-	-	-	1,500		
	10,000	21,500	-	20,000	20,000	5,000		76,500	

¹ Մեղու Հայաստանի (Թիֆլիս), 22 Օգոստոսի 1881:

Քոչուր ցեղեր									
Չագա քողեր	60,000	70,000	15,000	30,000	-	15,000	190,000		
Ալեկի քողեր	-	-	-	10,000	40,000	-	50,000		
Արաբ քողեր	-	-	-	-	30,000	40,000	70,000		
Աւշար քողեր	-	-	-	-	-	10,000	10,000		
Քուրդ ֆահի բեդուիններ	-	40,000	-	-	-	-	40,000		
Թուրքմեններ	-	-	-	-	-	20,000	20,000		
	60,000	110,000	15,000	40,000	70,000	85,000		380,000	
									776,500
									1,831,300

Ցանկում Բ.- «Թուրքիստանում» Մեծ Բրիտանիայի հիւպատոս Յենրի Թրոտտրի կազմած վիճակագրական աղիւսակները (1880)												
Աղիւսակ II.- (Ա.) Էրզրումի, Վանի, եւ Բիթլիսի վիլայեթների բնակչութեան վիճակագրութեան համեմատական աղիւսակ (բացառութեամբ Սղերդի)												
Աղբիւր	Հայ՝ առաք., կաթ., եւ բողոք.	Նեստոր.	Յոյն	Հրեայ	Գնչու	Թուրք եւ չերքեզ	Քուր-մանջի քողեր	Չագա քողեր	Եզդի ¹	Գումար		Ընդհ.
										Ոչ իսլամ	Իսլամ	
Դելիէ, 1863	Մանրամասնութիւններ չեն տրուած									289,309	609,758	899067
Թէյլոր, 1869	290,500	110,000	4000	1200		244,700	320,000	158,000	2000	405,700	724,700	1130400
Բեռլինի ծրագիր, 1878	1,150,000	14,000	5000	--	3000 ²	400,000	80,000	35,000	13,000	1,172,000	528,000	1,700,000
Պաշտօնապէս՝ Չարլզ Դիքին, 1880	563,685	84,995 ³	3420	363	-	223,484 ⁴	273,095	67,369	3627	652,463	567,575	1,220,038

¹ Եզդիներին մենք ներառել ենք մուսուլմանների մէջ, քանի որ, զինուորագրելու նպատակով նրանք մտցուած են պաշտօնական ցուցակների մէջ որպէս մահմեդական:

² Ներառեալ 3000 գնչու:

³ Ներառեալ 30 դպտի:

⁴ 218,584 թուրք, 2800 չերքեզ, 2,000 լազ եւ 100 պարսիկ:

Պատրիարքը դեսպակին, 1880	373,500	85,000	5000	1500	13,000 ⁵	80,000	40,000 ⁶	140,000 ⁷	20,000	478,000	280,000	758000
Վահան վարդ., 1879	440,500	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--
Քլեյթըն, 1880	---	53,940	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--
Պաշտոն.թուեր	316,444	61,778	6792	2050	--	821,476				387,064	821,476	1,208,540

(Բ.) Դիարբեքիի վիլայեթի վիճակագրութիւնն ըստ տարբեր աղբիւրների (ներառեալ Սղերդը)												
Աղբիւր	Հայեր ¹	Ասորի ²	Յոյն	Հրեայ	Գնչու	Թուրք եւն.	Քուրման ցի քուրդ.	Չազա քուրդ եւ ղզլբաշ ²	Արաբ	Եզդի ⁴	Ընդամենը	
											Ոչ իսլամ	Իսլամ
Թէյլոր, 1869	Քրիստոնիսներ 130,000		1000	--	45,000 ⁵	391,000 ⁶	12,500 ⁷	118,000	8000	109,000	574,500	
Պատրիարքը դեսպակին	88,800	55,000 ⁸	5000	--	--	55,000 ⁹	30,000 ¹⁰	55,000 ¹¹	--	5000	148,800	145,000
Պաշտօնական տուեալներ, 1880	76,958 ¹²	10,212	306	432	--	--	328,174		--	--	87,908	328,174

⁵ Ներառեալ 3000 բռշա, այսինքն հայախօս գնչուներ, որոնց պատրիարքը հայ է համարում:

⁶ Բնագիր փաստաթղթի մէջ անուանուում են «բեդուիներ»:

⁷ Ներառեալ 10,000 ալեւիներ կամ ղզլբաշներ, որոնց պատրիարքը հայ է համարում, սակայն, քանի որ դրանք, անտարակոյս, մուսուլման են (շիա), մենք որպէս այդպիսին ենք հաշուել նրանց:

¹ Ներառեալ առաքելականներ, կաթոլիկներ եւ բողոքականներ:

² Ներառեալ նեստորականներ, քաղդէացիներ, յակոբիկեաններ եւ կաթոլիկ ասորիներ:

⁴ Մենք հաշուել ենք եզդիներին մուսուլմանների մէջ:

⁵ 30,000 թուրք եւ 15,000 չեչեն:

⁶ Բնագրում պարզ չէ, այս թուի մէջ հաշուա՞ծ են զազա քրդերը, թե՞ ոչ:

⁷ Հաւանաբար ղզլբաշ թուրքեր:

⁸ Պատրիարքը հաշուում է 40,000 նեստորականներ եւ 15,000 կաթոլիկ ասորիներ: Բայց Դիարբեքիի նահանգում մշտական բնակություն հաստատած նեստորականներ չկան, այլ կան միայն որոշ քանակորով յակոբիկեաններ եւ քաղդէացիներ:

⁹ 40,000 թուրք 15,000 չերքեզ:

¹⁰ Պատրիարքը անուանում է նրանց արաբ քրդեր:

¹¹ Պատրիարքը հաշուում է 40,000 ալեւի եւ 16,000 ղզլբաշ: Սակայն, ինչքան մեզ յայտնի է, ալեւիները եւ ղզլբաշերը նոյնն են:

¹² Հաշուարկում ներառուած է Սղերդի սանջակի բնակչութիւնը, որը վերջերս անցել է Դիարբեքիից Բիթլիսի վիլայեթին:

Սալսամե, 1879	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	129,092	562,778
13. Մասնաւոր	--	19,200	370	--	--	--	--	--	--	--	--	--

(Գ.) Խարբերողի վիլայեթի բնակչութեան վիճակագրութիւնն ըստ տարբեր աղբիւրների												
Աղբիւր	Հայ ¹	Ասորի եւն. ²	Յոյն ³	Հրեայ	Գնչու	Թուրք եւն. ⁴	Քուրմանջի քողեր	Չազա քողեր եւ ղզլբաշներ	Արաբներ	Եզդիներ	Ընդամենը	
											Ոչ Իսլամ	Իսլամ
Թէյլըր, 1899	130,000 քրիստոնէայ			--	--	140,000	100,000	30,000	--	--	130,000	270,000
Պատրիարքը դեսպանին	155,000	5000 ⁵	5000	--	5000	70,000 ⁶	--	55,000 ⁷	--	--	170,000	125,000
Պաշտ. թուեր	88,204	826	2382	378	--	--	337,788	--	--	--	91,790	337,788
Մասնաւոր	--	1500	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

¹ Ներառեալ առաքելականներ, կաթոլիկներ եւ բողոքականներ:

² Ներառեալ նեստորականներ, քաղդեացիներ, յակոբիկեաններ եւ կաթոլիկ ասորիներ:

³ Ներառեալ ուղղափառներ եւ կաթոլիկներ:

⁴ Ներառեալ թուրքեր եւ չերքէզներ:

⁵ Ներառեալ 3000 այսպէս կոչուած հայկական յոյներ:

⁶ 60,000 թուրք եւ 10,000 չերքէզ:

⁷ Ներառեալ 30,000 զազա քուրդ, 10,000 ալեւի եւ 15,000 ղզլբաշ:

(Դ.) Հալեպի վիլայեթի բնակչության վիճակագրությունն ըստ տարբեր աղբիւրների												
Աղբիւր	Հայ ¹	Ասորի ²	Յոյն ³	Հրեայ	Ղնչու	Թուրք եւն. ⁴	Քուրմանջի քուրդ	Չազա քուրդ եւ ղզլբաշ	Արաբ	Եզդի	Ընդամենը	
											Ոչ իսլամ	Իսլամ
Պատրիարքը Ղեսպանին	90,500	106,000 ⁵	6000	--	5000	80,000	40,000 ⁶	15,000	--	--	207,500	135,000
Իիւպատոս Սքին, 1860	Մօտաւոր										100,000	400,000
Պաշտ. թուեր	67,634	5520	14,750	7144	654	--	539,702	--	--	--	95,702	539,702
Վահան վրդ.	82,080	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--
Մասնաւոր	--	4650	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

Աղիւսակ III.- Սահմանամերձ վիլայեթների որոշ սանջակների բնակչության թոււաքանակի տարբեր հաշուարկներ պարունակող համեմատական աղիւսակ							
Վիլայեթ		Իսլամ	Ոչ-իսլամ	Վիլայեթ		Իսլամ	Ոչ-իսլամ
Բայազետ	1	27,550	5,810	Երզնկա	3	93,780	23,040
	2	72,900	9,200		4b	91,994	22,628
	3	57,960	9,900		4c	98,056	23,880
	4	54,292	9,550		7	97,866	24,352
Բիթլիս եւ Մուշ	1	86,600	73,542	Մալաթիա	5	179,279	13,796
	2	86,100	48,300		7	133,666	13,464

¹ Ներառեալ առաքելականներ, կաթոլիկներ եւ բողոքականներ:

² Ներառեալ նեստորականներ, քաղդէացիներ, յակոբիկեաններ եւ կաթոլիկ ասորիներ:

³ Ներառեալ ուղղափառներ եւ կաթոլիկներ:

⁴ Ներառեալ 50,000 թուրք, 10,000 աւշար եւ 20,000 թուրքմէն:

⁵ Պատրիարքը անուանում է նրանց արաբ քրդեր:

⁶ 40,000 նեստորականներ եւ 66,000 կաթոլիկ ասորիներ: Սակայն, ըստ էութեան, նեստորականներ չկան, իսկ ասորիների թիւը խիստ չափազանցուած է:

	4	115,392	94,196	Մարդին	4	107,950 ²	38,478
	6	114,396	93,786		5	144,520	26,086
	7	242,920 (a)	136,614 (a)		7	82,816	23,232
Դիարբեքիր	4	111,935	49,656	Սղերդ	4	117,245	39,072
	5	114,522	35,798		5	124,458	53,412
	7	64,594	27,534		6	164,374	48,206
Էրզրում	3	85,860	52,200	Վան եւ Յեքիարի	7	47,092	23,678
	4a	173,802	59,374		2	216,900	195,800
	4b	201,528	60,036		4b	256,570	208,808
	7	168,692	61,140		6	138,120	100,924
					7	174,408	138,976
					8	62,000 ³	213,000

Ծանոթագրություններ.- 1) Սըր Ռոբերտ Դելիե, 1863, 2) Պարոն հիւպատոս Թէյլըր, 1869, 3) Պարոն հիւպատոս Թէյլըր, 1871, 4) Սալամե, պաշտօնական տարեգիրք, թուականն անյայտ: Սալամեում տրուած է միայն տների թիւը, իւրաքանչիւր քրիստոնեայ տան համար հաշուել ենք վեց եւ իսլամ տան համար՝ հինգ շունչ, 4a) 1288ի սալամե, 4b) 1289ի սալամե, 4c) 1294ի սալամե, 5) 1297 (1880)ի սալամե, 6) Կայսերական յանձնակատար Եուսուֆ փաշայի տուեալներ, 7) Պաշտօնական վիճակագրութիւն (գօրավար Բեյքըր), 8) Նախկին պատրիարք Խրիմեան, Վան, a) Բիթլիսի եւ Մուշի համար պաշտօնական վիճակագրութիւնը ներառում է Էրզրումից եւ Վանից վերցուած եւ Բիթլիսի վիլայեթին կցուած տարածքների տուեալներ: Բիթլիսի վիլայեթը ներկայումս կազմաւորման ընթացքում է, այդ պատճառով, այս վիճակագրութիւնը համեմատելի չէ այլ թուերի հետ: Աղբիւր՝ *British Documents on Ottoman Armenians, vol. II*, էջ 129-31, 136:

² Ներառեալ եզդիներ:

³ Ներառեալ 2000 եզդիներ:

Ցանկում Գ.- «Զուրդիստանի» հիւպատոսութեան բնակչութեան համեմատական աղիւսակ (1890) (Աղբիւր՝ <i>British Documents on Ottoman Armenians</i>, vol. II, էջ 686)				
Վիլայեթներ	Նորին Մեծութեան Դեսպանին Բարձր Դռան կողմից ներկայացրած պաշտօնական թուերը, 1890		Զլիֆորդ Լյոյդի հաշուարկը, 1890	
	Ոչ իսլամ	Իսլամ	Ոչ իսլամ	Իսլամ
Էրզրում	113,488	441,671	113,488	441,671
Բիթլիս	109,944	167,054	121,082	166,794
Վան	135,912	282,582	155,988	115,000
Դիարբեքիր	71,870	240,574	87,584	304,584
Խարբերդ	81,158	300,194	88,155	205,353
Ընդամենը	512,372	1,432,075	556,297	1,233,402

Ցանկում Դ.- Արեւմտեան Հայաստանի եւ Փոքր Ասիայի ազգաբնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ Էւերէթի վիճակագրական աղիւսակը (1895) (British National Archives, CAB 37/38/26, Report on the population of Asia Minor and the Turkish Provinces to the eastward, compiled by Colonel William Everett, C.M.G., Assistant Adjutant-General, ntelligence Division, War Office, formerly Her Majesty's Consul for Kurdistan, May 11, 1895, էջ 258)										
Վիլայեթ	Սանջակ	Բնակչութիւն				Յարաբերակցութիւնը ամբողջ բնակչութեան նկատմամբ			Տարածքը, քառ. կմ	Բնակչթ. /1 քառ. կմ
		Մուսուլմ. եւ այլ յարանթ.ներ	Քրիստ.		Ընդ.	Մուսուլմ . եւ այլ յարանթ. ներ (%)	Քրիստոնէաներ			
			Հայեր	Այլ յարանթ.ներ			Հա-լեր (%)	Այլ յարանթ.ն եր %		
-	Բիդա	109,571	1,688	18,179	129,438	84.65	1.31	14.04	7,500	17
Զմիւռնիա	Զմիւռնիա	291,925	10,045	187,040	489,010	59.70	2.05	38.25	12,500	39
	Սարուխան	293,399	3,882	48,468	345,749	81.86	1.12	14.02	11,850	29
	Ալդին	187,922	634	17,021	205,577	91.41	0.31	8.28	7,600	27
	Դենիզլի	210,697	430	2,860	213,987	98.46	0.20	1.34	7,850	27
	Մենթեշէ	131,907	114	10,133	142,154	92.79	0.08	7.13	13,200	11
	Իզմիր	131,885	48,635	40,795	221,315	59.59	21.98	18.43	11,130	20
Բրուսա	-	1,318,818	72,375	198,526	1,589,719	82.97	4.55	12.48	68,400	23

Կաստամուկի	-	1,918,768	10,431	27,594	1,956,793	98.05	0.54	1.41	50,000	39
Անգորա	Անգորա	267,019	14,218	1,896	283,133	94.31	5.02	0.67	83,000	11
	Եոզղաթ	243,986	31,041	4,870	279,897	87.17	11.09	1.74		
	Կայսերի	136,590	48,693	25,449	210,732	64.82	23.11	12.07		
	Կարաշեհիր	116,999	346	1,794	119,139	98.20	0.29	1.51		
Կոնիա	-	989,200	9,800	73,000	1,072,000	92.28	0.91	6.81	91,600	12
Ադանա	-	292,550	29,432	4,390	326,372	89.64	9.02	1.34	40,000	8
Տրապիզոն	-	698,566	37,446	133,544	869,556	60.33	4.31	15.36	31,300	28
Սեբաստիա	Սեբաստիա	273,390	78,585	5,872	357,847	76.39	21.96	1.65	39,450	9
	Ամասիա	191,980	17,387	10,572	219,939	87.29	7.91	4.80	24,450	9
	Թոքատ	160,820	16,590	10,006	187,416	85.81	8.85	5.34	10,000	19
	Գարահիսար	105,420	20,805	19,153	145,378	72.52	14.31	13.17	9,800	14
Հայեյ	-	651,397	85,140	25,903	762,440	85.44	11.16	3.40	762,439	10
Էրզրում	-	505,185	134,902	4,000	644,087	78.43	20.94	0.63	76,720	8
Խարբերդ	-	504,946	156,356	650	661,952	76.28	23.63	0.09	37,800	17
Դիարբեքիր	Դիարբեքիր	64,878	28,317	13,213	106,408	60.97	26.61	12.42	17,530	6
	Մարդին	82,964	21,075	16,289	120,328	68.94	17.52	13.54	20,740	6
	Արդանա	186,424	24,433	11,751	222,608	83.74	10.98	5.28	8,530	26
Բիթլիս	Բիթլիս	29,281	39,287	-	68,568	42.70	57.30	-	29,850	9
	Մուշ	46,157	66,871	-	113,028	40.83	59.17	-		
	Գենջ	14,045	10,832	-	24,877	56.45	43.55	-		
	Սղերդ	44,503	35,408	-	79,911	55.69	44.31	-		
Վան	Վան	69,690	106,388	1,107	177,185	39.33	60.05	0.62	22,700	8
	Հեքիարի	61,585	6,148	70,230	137,963	44.64	4.46	50.90	25,000	5
Ընդամենը	-	10,332,467	1,167,734	984,305	12,484,506	82.77	9.35	7.88	1,520,939	8.20

(Դ.) Հալեալի վիլայեթի բնակչության վիճակագրությունն ըստ տարբեր աղբիւրների												
Աղբիւր	Հայ ¹	Ասորի ²	Յոյն ³	Հրեայ	Գնչու	Թուրք եւն. ⁴	Քուրմանջի քրդեր	Չազա քուրդ եւ ղզլբաշ	Արաբ	Եզդի	Ընդամենը	
											Ոչ հսկամ	հսկամ
18. Պատրիարքը դեսպանին	90,500	106 000 ⁵	6,000	--	5,000	80,000	40,000 ⁶	15,000	--	--	207,500	135,000
19. հիւպատոս Աքին, 1860	Մօտաւոր									100,000	400,000	
20. Պաշտ. թուեր	67,634	5,520	14,750	7,144	654	--	539,702	--	--	--	95,702	539,702
21. Վահան վրդ.	82,080	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--
22. Մասնաւոր	--	4,650	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

¹ Ներառեալ առաքելականներ, կաթոլիկներ եւ բողոքականներ:

² Ներառեալ նեստորականներ, քաղղէացիներ, յակոբիկեաններ եւ կաթոլիկ ասորիներ:

³ Ներառեալ ուղղափառներ եւ կաթոլիկներ:

⁴ Ներառեալ 50,000 թուրք, 10,000 աւշար եւ 20,000 թուրքմէն:

⁵ Պատրիարքը անուանում է նրանց արաբ քրդեր:

⁶ 40,000 նեստորականներ եւ 66,000 կաթոլիկ ասորիներ: Սակայն, ըստ էութեան, նեստորականներ չկան, իսկ ասորիների թիւը խիստ չափազանցուած է:

Ցանկում Ա.- Արեւմտեան Հայաստանի նահանգների բնակչության համեմատական աղիւսակը (ներկայացուել է Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Զորջ Գոշենին Պոլսի հայրց պատրիարք Ներսես արք. Վարժապետեանի կողմից 1880 Յունիսի 24ին) ¹									
Ցանկում	Էրզրում	Վան, Մուշ, Բիթլիս	Սեբաստի ա	Խարբերդ	Դիարբեք իր	Հալեպ	Ընդ.	Ընդ.	Ընդի. գումար
Հայեր									
Հայեր	110,000	250,000	40,000	140,000	80,000	80,000	700,000		
Կաթոլիկ հայեր	10,000	2,000	10,000	5,000	8,000	10,000	45,000		
Բողոքական հայեր	1,000	500	2,000	10,000	800	500	14,800		
Յունաղաւան հայեր	-	-	-	3,000	-	-	3,000		
Ալեւի-դըլբաշ հայեր	10,000	-	5,000	-	-	-	15,000		
Բոշա հայեր	3,000	-	-	-	-	-	3,000		
	134,000	252,500	57,000	158,000	88,800	90,500	-	780,800	
Յոյներ									
Յոյներ	5,000	-	5,000	2,000	5,000	-	17,000		
Կաթոլիկ յոյներ	-	-	-	-	-	6,000	6,000		
	5,000	-	5,000	2,000	5,000	6,000	-	23,000	
Ասորիներ									
Նեստոր. ասորիներ	-	85,000	-	5,000	40,000	40,000	170,000		
Կաթոլիկ ասորիներ	-		-	-	15,000	66,000	81,000		
		85,000	-	5,000	55,000	106,000		251,000	1,054,800
Թուրքեր									
Թուրքեր	50,000	20,000	50,000	60,000	40,000	50,000	270,000		
Չերքեզներ	10,000	-	15,000	10,000	15,000	-	50,000		
	60,000	20,000	65,000	70,000	55,000	50,000		320,000	
Խառը բնակչթն.									
Եզդիներ	-	20,000	-	-	5,000	-	25,000		
Գևչուներ	10,000	-	-	5,000	-	5,000	20,000		
Դըլբաշներ	-	-	-	15,000	15,000	-	30,000		
Հրեաներ	-	1,500	-	-	-	-	1,500		

¹ Մեղու Հայաստանի (Թիֆլիս), 22 Օգոստոսի 1881:

	10,000	21,500	-	20,000	20,000	5,000		76,500	
Քոչուր ցղեր									
Չազա քղեր	60,000	70,000	15,000	30,000	-	15,000	190,000		
Ալեկի քղեր	-	-	-	10,000	40,000	-	50,000		
Արաբ քղեր	-	-	-	-	30,000	40,000	70,000		
Աւշար քղեր	-	-	-	-	-	10,000	10,000		
Քուրդ ֆահի բեդուկներ	-	40,000	-	-	-	-	40,000		
Թուրքմեններ	-	-	-	-	-	20,000	20,000		
	60,000	110,000	15,000	40,000	70,000	85,000		380,000	
									776,500
									1,831,300

Յաւելուած Բ. «Քուրդիստանում» Մեն Բրիտանիայի հիւպատոս Յենրի Թրոտըրի կազմած վիճակագրական աղիւսակները (1880)

Աղիւսակ II.- (Ա.) Երզրումի, Վանի, եւ Բիթլիսի վիլայէթների բնակչութեան վիճակագրութեան համեմատական աղիւսակ (բացառութեամբ Սղերդի)												
Աղբիւր	Հայեր՝ առաքել., կաթ. եւ բողոք.	Նեստր.	Յոյն	Հրեայ	Գնչու	Թուրք եւ չերքեզ	Քուրմանջի քղեր	Չազա քղեր	Եզդի ¹	Գումար		Ընդհ.
										Ոչ իսլամ	Իսլամ	
1. Ռոբերտ Ղեյլիէ, 1863	Մանրամասնութիւններ չեն տրուած									289,309	609,758	899,067
2. Հիւս. Թեյլոր, 1869	290,500	110,000	4000	1200		244,700	320,000	158,000	2000	405,700	724,700	1,130,400
3. Բեռլինի	1,150,000	14,000	5000	--	3000 ²	400,000	80,000	35,000	13,000	1,172,000	528,000	1,700,000

¹ Եզդիներին կամ սատանայապաշտներին մենք ներառել ենք մուսուլմանների մէջ, քանի որ, զինուորագրելու նպատակով նրանք մտցուած են պաշտօնական ցուցակների մէջ որպէս մահմեդական:

² Ներառեալ 3000 գնչու:

ծրագիր, 1878												
4. Պաշտ. հաղորդա ծ Չարլոզ Դիքին, 1880	563,685	84,995 ³	3420	363	-	223,484 ⁴	273,095	67,369	3627	652,463	567,575	1,220,038
5. Պատր.ը դեսպան ին, 1880	373,500	85,000	5000	1500	13,000 ⁵	80,000	40,000 ⁶	140,000 ⁷	20,000	478,000	280,000	758,000
6. Վահան վրդ., 1879	440,500	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--
7. Փոխի իւպ. Զելթոն, 1880	---	53,940	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--
8. Պաշտ. թուեր	316,444	61,778	6792	2050	--	821,476				387,064	821,476	1,208,540

³ Ներառեալ 30 դպտի:

⁴ 218,584 թուրք, 2800 չերքեզ, 2000 լազ եւ 100 պարսիկ:

⁵ Ներառեալ 3000 բոշա, այսինքն հայախօս գնչուներ, որոնց պատրիարքը հայ է համարում:

⁶ Բնագիր փաստաթղթի մեջանուանում են «բեդուիներ»:

⁷ Ներառեալ 10,000 ավելիներ կամ ղզլբաշներ, որոնց պատրիարքը հայ է համարում, սակայն, քանի որ դրանք, անտարակոյս, մուսուլման են (շիա), մենք որպէս այդպիսին ենք հաշուել նրանց:

(Բ.) Դիարեքիորի վիլայեթի վիճակագրութիւնն ըստ տարբեր աղբիւրների (ներառեալ Սղերդը)												
Աղբիւր	Հայ ¹	Ասորի ²	Յոյն	Հրեայ	Ղևչու	Թուրք եւն.	Քուրմանջի քրդեր	Չազա քրդեր եւ ղզլբաշներ	Արաբ	Եզդի ⁴	Ընդամենը	
											Ոչ իսլամ	Իսլամ
9. Թէյլոր, 1869	Քրիստոնիսներ 130,000			1000	--	45,000 ⁵	391,000 ⁶	12,500 ⁷	118,000	8000	109,000	574,500
10. Պատր.ը դէսպանին	88,800	55,000 ⁸	5000	--	--	55,000 ⁹	30,000 ¹⁰	55,000 ¹¹	--	5000	148,800	145,000
11. Պաշտ. տուեալներ, 1880	76,958 ¹²	10,212	306	432	--	--	328,174		--	--	87,908	328,174
12. Սալնամէ, 1879	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	129,092	562,778
13. Մասնաւոր	--	19,200	370	--	--	--	--	--	--	--	--	--

¹ Ներառեալ առաքելականներ, կաթոլիկներ եւ բողոքականներ:

² Ներառեալ նեստորականներ, քաղդեացիներ, յակոբիկեաններ եւ կաթոլիկ ասորիներ:

⁴ Մենք հաշուել ենք եզդիներին մուսուլմանների մէջ:

⁵ 30,000 թուրք եւ 15,000 չեչեն:

⁶ Բնագրում պարզ չէ, այս թուի մէջ հաշուա՞ծ են զազա քրդերը, թե՞ ոչ:

⁷ Հաւանաբար, ղզլբաշ թուրքեր:

⁸ Պատրիարքը հաշուում է 40,000 նեստորականներ եւ 15,000 կաթոլիկ ասորիներ: Բայց Դիարեքիորի նահանգում մշտական բնակություն հաստատած նեստորականներ չկան, այլ կան միայն որոշ քանակորով յակոբիկեաններ եւ քաղդեացիներ:

⁹ 40,000 թուրք 15,000 չերքեզ:

¹⁰ Պատրիարքը անուանում է նրանց արաբ քրդեր:

¹¹ Պատրիարքը հաշուում է 40,000 ալեւի եւ 16,000 ղզլբաշ: Սակայն, ինչքան մեզ յայտնի է, ալեւիները եւ ղզլբաշերը նոյնն են:

¹² Հաշուարկում ներառուած է Սղերդի սանջակի բնակչությունը, որը վերջերս անցել է Դիարեքիորից Բիթլիսի վիլայեթին:

(Գ.) Խարբերողի վիճակի բնակչության վիճակագրությունն ըստ տարբեր աղբյուրների												
Աղբյուր	Չայ ¹	Ասորի են. ²	Յոյն ³	Հրեայ	Գնչու	Թուրք են. ⁴	Քուրմանջի քողեր	Չազա քուրդ ղզբաշ են.	Արաբ	Եզդի	Ընդամենը	
											Ոչ հսկամ	հսկամ
14. Թեյլոր, 1899	130,000 քրիստոնեայ			--	--	140,000	100,000	30,000	--	--	130,000	270,000
15. Պատրիկ դեսպանին	155,000	5000 ⁵	5000	--	5000	70,000 ⁶	--	55,000 ⁷	--	--	170,000	125,000
16. Պաշտ. թուեր	88,204	826	2382	378	--	--	337,788	--	--	--	91,790	337,788
17. Մասնաւոր	--	1500	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

¹ Ներառեալ առաքելականներ, կաթոլիկներ եւ բողոքականներ:

² Ներառեալ նեստորականներ, քաղդեացիներ, յակոբիկեաններ եւ կաթոլիկ ասորիներ:

³ Ներառեալ ուղղափառներ եւ կաթոլիկներ:

⁴ Ներառեալ թուրքեր եւ չերքեզներ:

⁵ Ներառեալ 3000 այսպէս կոչուած հայկական յոյներ:

⁶ 60,000 թուրք եւ 10,000 չերքեզ:

⁷ Ներառեալ 30,000 զազա քուրդ, 10,000 ալեւի եւ 15,000 ղզբաշ:

(Դ.) Հալեպի վիլայեթի բնակչության վիճակագրությունն ըստ տարբեր աղբյուրների												
Աղբյուր	Հայ ¹	Ասորի ²	Յոյն ³	Հրեայ	Գնչու	Թուրք եւ այլն ⁴	Քուրմանջի քրդեր	Չազաքուրդ եւ ղզլբաշ	Արաբ	Եզդի	Ընդամենը	
											Ոչ հսկամ	հսկամ
18. Պատր.ը դեսպանին	90,500	106 000 ⁵	6000	--	5000	80,000	40,000 ⁶	15,000	--	--	207,500	135,000
19. Հիւպ. Սքին, 1860	Մօտաւոր										100,000	400,000
20. Պաշտ. թուեր	67,634	5520	14,750	7,144	654	--	539,702	--	--	--	95,702	539,702
21. Վահան վրդ.	82,080	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--
22. Մասնաւոր	--	4650	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--
Աղիւսակ III.- Սահմանամերձ վիլայեթների որոշ սանջակների բնակչության թուաքանակի տարբեր հաշուարկներ պարունակող համեմատական աղիւսակ (<i>British Documents on Ottoman Armenians, vol. II</i> , էջ 129-31, 136)												
		հսկամ	Ոչ-հսկամ	Երզնկա			3	93,780	23,040			
Բայազետ	1	27,550	5,810				4b	91,994	22,628			
	2	72,900	9,200				4c	98,056	23,880			

¹ Ներառեալ առաքելականներ, կաթոլիկներ եւ բողոքականներ:

² Ներառեալ նեստորականներ, քաղդէացիներ, յակոբիկեաններ եւ կաթոլիկ ասորիներ:

³ Ներառեալ ուղղափառներ եւ կաթոլիկներ:

⁴ Ներառեալ 50,000 թուրք, 10,000 աւշար եւ 20,000 թուրքմէն:

⁵ Պատրիարքը անուանում է նրանց արաբ քրդեր:

⁶ 40,000 նեստորականներ եւ 66,000 կաթոլիկ ասորիներ: Սակայն, ըստ էության, նեստորականներ չկան, իսկ ասորիների թիւը խիստ չափազանցուած է:

	3	57,960	9,900	Մալաթիա	7	97,866	24,352
	4	54,292	9,550		5	179,279	13,796
Բիթլիս եւ Մուշ	1	86,600	73,542	Մարդին	7	133,666	13,464
	2	86,100	48,300		4	107,950 ²	38,478
	4	115,392	94,196		5	144,520	26,086
	6	114,396	93,786		7	82,816	23,232
	7	242,920 (a)	136,614 (a)	Սղերդ	4	117,245	39,072
Դիարբեքիր	4	111,935	49,656		5	124,458	53,412
	5	114,522	35,798		6	164,374	48,206
	7	64,594	27,534		7	47,092	23,678
Էրզրում	3	85,860	52,200	Վան եւ Հեքիարի	2	216,900	195,800
	4a	173,802	59,374		4b	256,570	208,808
	4b	201,528	60,036		6	138,120	100,924
	7	168,692	61,140		7	174,408	138,976
					8	62,000 ³	213,000
<i>Ծանոթագրութիւններ.</i> - 1) Սըր Ռոբերտ Դելիւ, 1863, 2) Պարոն հիւպատոս Թէյլըր, 1869, 3) Պարոն հիւպատոս Թէյլըր, 1871, 4) Սալամե, պաշտօնական տարեգիրք, թուականն անյայտ: Սալամեում տրուած է միայն տների թիւը, իւրաքանչիւր քրիստոնեայ տան համար հաշուել ենք վեց եւ իսլամ տան համար՝ հինգ շունչ, 4a) 1288ի սալամե, 4b) 1289ի սալամե, 4c) 1294ի սալամե, 5) 1297 (1880)ի սալամե, 6) Կայսերական յանձնակատար Եռսուֆ փաշայի տուեալներ, 7) Պաշտօնական վիճակագրութիւն (զօրավար Բէյքըր), 8) Նախկին պատրիարք Խրիմեան, Վան, a) Բիթլիսի եւ Մուշի համար պաշտօնական վիճակագրութիւնը ներառում է Էրզրումից եւ Վանից վերցուած եւ Բիթլիսի վիլայեթին կցուած տարածքների տուեալներ: Բիթլիսի վիլայեթը ներկայումս կազմաւորման ընթացքում է, այդ պատճառով, այս վիճակագրութիւնը համեմատելի չէ այլ թուերի հետ:							

² Ներառեալ եզդիներ:

³ Ներառեալ 2000 եզդիներ:

Ցանկում Գ.- «Զուրդիստանի» հիպատոսության բնակչության համեմատական աղիւսակ (1890) <i>(British Documents on Ottoman Armenians, vol. II, էջ 686)</i>				
Վիլայեթներ	Նորին Մեծութեան Դեսպանին Բարձր Դռան կողմից ներկայացրած պաշտօնական թուերը, 1890		Զիֆորդ Լյոյդի հաշուարկը, 1890	
	Ոչ իսլամ	Իսլամ	Ոչ իսլամ	Իսլամ
Էրզրում	113,488	441,671	113,488	441,671
Բիթլիս	109,944	167,054	121,082	166,794
Վան	135,912	282,582	155,988	115,000
Դիարբեքիր	71,870	240,574	87,584	304,584
Խարբերդ	81,158	300,194	88,155	205,353
Ընդամենը	512,372	1,432,075	556,297	1,233,402

Ցանկում Չ.- Արեւմտեան Հայաստանի եւ Փոքր Ասիայի ազգաբնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ էւերեթի վիճակագրական աղիւսակը (1895) ⁴										
Վիլայեթ	Սանջակ	Բնակչութիւն				Յարաբերակցութիւնը ամբողջ բնակչութեան նկատմամբ			Տարած ութիւնը, քառ. կմ	Բնակչթւ. /1 քառ. կմ
		Մուտկման ներ եւ այլ հարանվան ութիւններ	Քրիստոնեաներ		Ընդ.	Մուտ կման եւ այլ յարան վանու թիւնն եր (%)	Քրիստոնեաներ			
			Հայեր	Այլ հարա նվան ութիւ ններ			Հայեր (%)	Այլ յարանվ անութիւ ններ %		
-	Բիղա	109,571	1,688	18,179	129,438	84.65	1.31	14.04	7,500	17
Զմիւռնիա	Զմիւռնիա	291,925	10,045	187,040	489,010	59.70	2.05	38.25	12,500	39
	Սարուխան	293,399	3,882	48,468	345,749	81.86	1.12	14.02	11,850	29
	Այդին	187,922	634	17,021	205,577	91.41	0.31	8.28	7,600	27
	Դենիզլի	210,697	430	2,860	213,987	98.46	0.20	1.34	7,850	27
	Մենթեշէ	131,907	114	10,133	142,154	92.79	0.08	7.13	13,200	11
	Իզմիթ	131,885	48,635	40,795	221,315	59.59	21.98	18.43	11,130	20
Բրուսա	-	1,318,818	72,375	198,526	1,589,719	82.97	4.55	12.48	68,400	23
Կաստամուն Լի	-	1,918,768	10,431	27,594	1,956,793	98.05	0.54	1.41	50,000	39
Անգորա	Անգորա	267,019	14,218	1,896	283,133	94.31	5.02	0.67	83,000	11
	Եոզղաթ	243,986	31,041	4,870	279,897	87.17	11.09	1.74		
	Կայսերի	136,590	48,693	25,449	210,732	64.82	23.11	12.07		
	Կարաշեհիր	116,999	346	1,794	119,139	98.20	0.29	1.51		
Կոնիա	-	989,200	9,800	73,000	1,072,000	92.28	0.91	6.81	91,600	12

⁴ Աղբիւր՝ British National Archives, CAB 37/38/26, *Report on the population of Asia Minor and the Turkish Provinces to the eastward*, compiled by Colonel William Everett, C.M.G., Assistant Adjutant-General, Intelligence Division, War Office, formerly Her Majesty's Consul for Kurdistan, May 11, 1895, էջ 258:

Աղանա	-	292,550	29,432	4,390	326,372	89.64	9.02	1.34	40,000	8
Տրապիզոն	-	698,566	37,446	133,544	869,556	60.33	4.31	15.36	31,300	28
Սեբաստիա	Սեբաստիա	273,390	78,585	5,872	357,847	76.39	21.96	1.65	39,450	9
	Ամասիա	191,980	17,387	10,572	219,939	87.29	7.91	4.80	24,450	9
	Թոքատ	160,820	16,590	10,006	187,416	85.81	8.85	5.34	10,000	19
	Գարահիսար	105,420	20,805	19,153	145,378	72.52	14.31	13.17	9,800	14
Հայեպ	-	651,397	85,140	25,903	762,440	85.44	11.16	3.40	762,439	10
Էրզրում	-	505,185	134,902	4,000	644,087	78.43	20.94	0.63	76,720	8
Խարբերդ	-	504,946	156,356	650	661,952	76.28	23.63	0.09	37,800	17
Դիարբեքիր	Դիարբեքիր	64,878	28,317	13,213	106,408	60.97	26.61	12.42	17,530	6
	Մարդին	82,964	21,075	16,289	120,328	68.94	17.52	13.54	20,740	6
	Արդանա	186,424	24,433	11,751	222,608	83.74	10.98	5.28	8,530	26
Բիթլիս	Բիթլիս	29,281	39,287	-	68,568	42.70	57.30	-	29,850	9
	Մուշ	46,157	66,871	-	113,028	40.83	59.17	-		
	Գենջ	14,045	10,832	-	24,877	56.45	43.55	-		
	Սղերդ	44,503	35,408	-	79,911	55.69	44.31	-		
Վան	Վան	69,690	106,388	1,107	177,185	39.33	60.05	0.62	22,700	8
	Հեքիարի	61,585	6,148	70,230	137,963	44.64	4.46	50.90	25,000	5
Ընդամենը	-	10,332,467	1,167,734	984,305	12,484,506	82.77	9.35	7.88	1,520,939	8.20

(Դ.) Հալելի վիճակի բնակչության վիճակագրությունն ըստ տարբեր աղբիւրների												
Աղբիւր	Հայ ¹	Ասորի ²	Յոյն ³	Հրեայ	Գնչու	Թուրք եւն. ⁴	Քուրմանջի քուրդ	Չազա քրդեր եւ ղզլբաշներ	Արաբ	Եզդի	Ընդամենը	
											Ոչ հսկւմ	հսկւմ
18. Պատր.ը դեսպանին	90,500	106 000 ⁵	6,000	--	5,000	80,000	40,000 ⁶	15,000	--	--	207,500	135,000
19. Պրն հիււ. Աքին, 1860	Մօտաւոր									100,000	400,000	
20. Պաշտ. թուեր	67,634	5,520	14,750	7,144	654	--	539,702	--	--	--	95,702	539,702
21. Վահան վրդ.	82,080	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--
22. Մասնաւոր	--	4,650	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

¹ Ներառեալ առաքելականներ, կաթոլիկներ եւ բողոքականներ:

² Ներառեալ նեստորականներ, քաղղէացիներ, յակոբիկեաններ եւ կաթոլիկ ասորիներ:

³ Ներառեալ ուղղափառներ եւ կաթոլիկներ:

⁴ Ներառեալ 50,000 թուրք, 10,000 աւշար եւ 20,000 թուրքմէն:

⁵ Պատրիարքը անուանում է Նրանց արաբ քրդեր:

⁶ 40,000 նեստորականներ եւ 66,000 կաթոլիկ ասորիներ: Սակայն, ըստ էութեան, նեստորականներ չկան, իսկ ասորիների թիւը խիստ չափազանցուած է: